
LIBRARY



ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๙

โกศาปานไปฝรั่งเศส ภาค ๓

พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ

เจ้าจอมโหมด รัชชกาลที่ ๕

และมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชยาธิบดี (แบน บุนนาค)

กับงานปลงศพคุณหญิงวิชยาธิบดี (พร้อม บุนนาค)

วันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมโหมด รัชชกาลที่ ๕ และมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชยาธิบดี (แบน บุนนาค) กับงานปลงศพคุณหญิงวิชยาธิบดี (พร้อม บุนนาค) ซึ่งจะทำในเดือนธันวาคมปีนี้ คุณหญิงวิเศษฤาชัย (เริ่ม) พร้อมด้วยน้อง ๆ ใคร่จะพิมพ์หนังสือแจกในเวลาพระราชทานเพลิงเรื่อง ๑ จึงมอบฉันทะให้พระยาอร่ามมณเฑียรมาแจ้งความที่ราชบัณฑิตยสภา ขอให้กรรมการเลือกหนังสือให้ ราชบัณฑิตยสภาได้แนะนำให้พิมพ์เรื่องโกศาปานเป็นราชทูตไปเมืองฝรั่งเศส ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระยาอร่ามมณเฑียรเห็นชอบด้วย จึงพิมพ์ขึ้นเป็นสมุดเล่มนี้

เรื่องโกศาปานเป็นราชทูตไปเมืองฝรั่งเศสนี้ มองซิเออร์เดอ วีเซ เป็นผู้แต่ง พิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๖ (พ.ศ. ๒๒๒๙) มีฉะบับอยู่ในหอพระสมุดวชิราวุธ เจษฎาจารย์ ฟ. ฮีแล แห่งโรงเรียนอัสสัมชัญแปลจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาไทย เล่มนี้เป็นภาค ๓ จัดเป็นประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๙

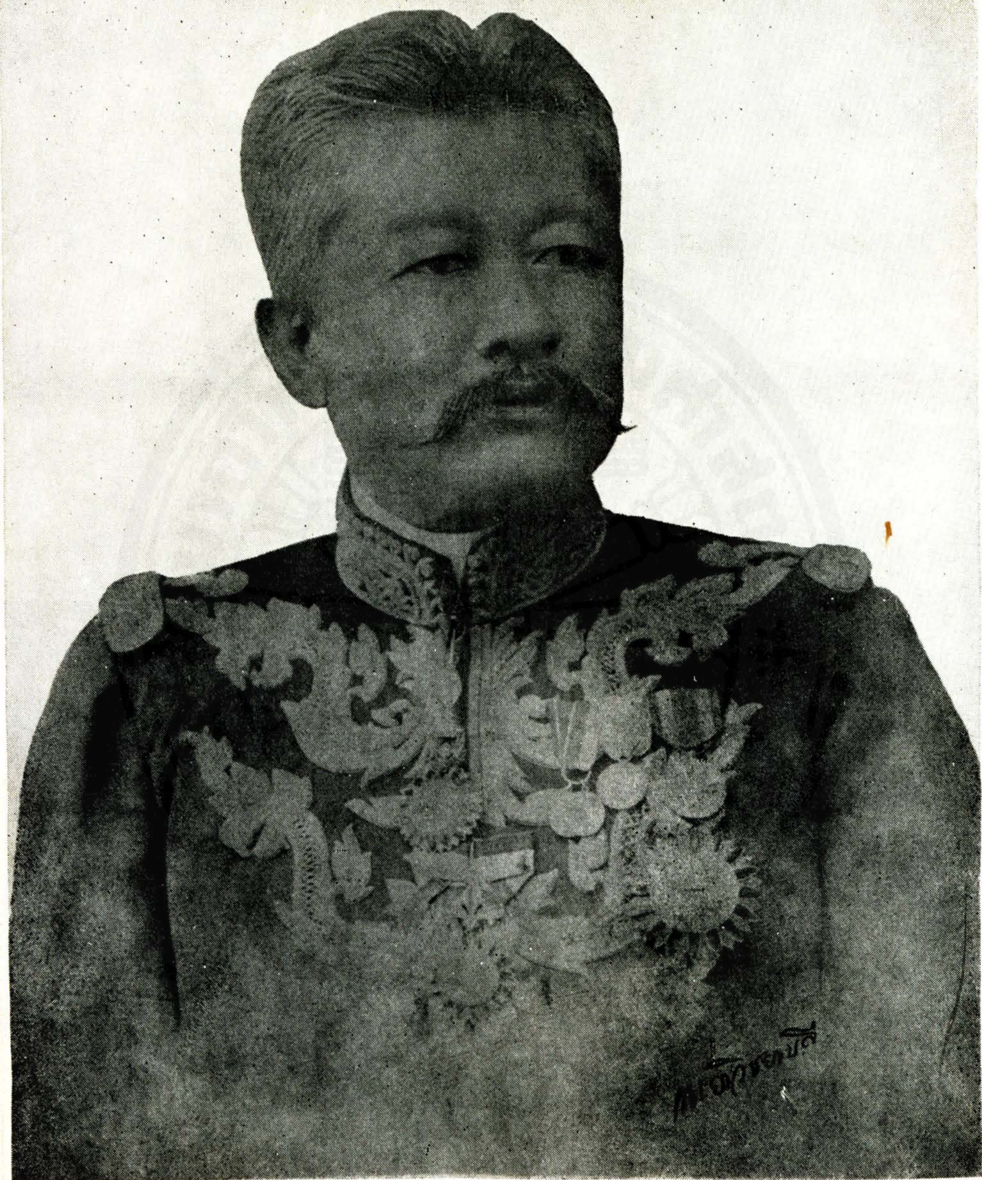
ราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

คำอุทิศ

หนังสือเรื่องโกศาปานไปประเทศฝรั่งเศสภาค ๓ นี้ คุณหญิงวิเศษฦๅชัย (เริ่ม) นางตลอดไตรภพ (เบือน) นางวิจารณ์คาวี (แบงก์) นางสาวเชี๊ต บุนนาค นางประคอง ชูโต รองอำมาตย์โท ภุชฌงค์ บุนนาค นายไพบูลย์ บุนนาค สร้างขึ้นเพื่อแจกในงานศพ สนองคุณมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชยาธิบดี และคุณหญิงวิชยาธิบดี (พร้อม) ผู้บิดาและมารดา กับเจ้าจอมโหมด ในรัชกาลที่ ๕ ผู้เป็นป้า ซึ่งพระราชทานเพลิงที่สุสานวัดประยุรวงศาวาส เมื่อวันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕





มหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชยาธิบดี (แบน บุนนาค) เป็นบุตรคนที่ ๓ ของพระยาอรรคราชนารถภักดี (หวาด บุนนาค) และคุณหญิงอรรคราชนารถภักดี (บัว บุนนาค) เกิดเมื่อวันพุธ ปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๐๑ ถึงอนิจจกรรม เมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน


มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

สารบาญ

โกศาปานไปฝรั่งเศส

บทที่ ๖๕

เหตุการณ์ในเมืองปารีส
ระวางที่ราชทูตไปเที่ยวเหนือ

คณะราชทูตานุทูตที่มาจากเมืองไทยนั้น นอกจากราชทูต ๓ ท่านแล้วยังมีขุนนางไทยมาเป็นเพื่อนอีก ๖ นาย และใน ๖ นายนี้ เมื่อตอนไปเที่ยวเหนือนั้น ท่านอัครราชทูตได้พาไปด้วยเพียง ๔ คน อีก ๒ คนนั้นให้รอพักอยู่ที่กรุงปารีส สำหรับจัดเข้าของต่าง ๆ ที่ราชทูตหมายใจจะซื้อหรือสั่งให้ห้างทำสำหรับนำไปเมืองไทยคราวเมื่อจะกลับ อันว่าขุนนางสองคนที่ยับยั้งอยู่ในปารีส เมื่อท่านราชทูตเดิรทางไปเที่ยวข้างเหนือนั้น เจ้าพนักงานได้มอบให้มงเซียร์เดอเวเนโรนี ล่ามหลวงสำหรับภาษาอิตาลี เป็นคนนำพาไปดูตามห้างต่าง ๆ เพื่อแนะนำช่างที่จะสร้างของนั้น ว่าจะควรพลิกแพลงแก้ไขประการใด สิ่งของเหล่านั้นจึงจะถูกพระทัยพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ นอกจากท่านได้ไปดูตามห้างร้านสำหรับสั่งซื้อของดังนี้แล้ว มงเซียร์เดอเวเนโรนี ยังได้พาไปดูอะไรต่ออะไรที่เป็นของน่าดูอีกหลายแห่ง.

เช่นครั้งหนึ่งได้พาท่านไปดูโรงเรียนเณรของมิซซังต่างประเทศ สำหรับฝึกหัดเด็กใจศรัทธาซึ่งจะบวชเป็นพระสงฆ์สำหรับ

ไปเทศนาสั่งสอนพระศาสนาในต่างประเทศ มีที่เมืองไทยเป็นต้น ข้อที่จับใจพวกขุนนางไทยเมื่อไปดูเสมิณาเรียวนั้นคือสัทธารมณ์ซึ่งระเหยอยู่ทั่วไปในสำนักนั้น ถึงเวลากินเข้าท่านบาดหลวงเดอบรีซาเซียร์ซึ่งเป็นประมุขแห่งสำนักนั้น ก็ได้เชื้อเชิญท่านขุนนางไทยสองคนนั้นให้ร่วมโต๊ะกันกับอาจารย์และนักเรียนเณรเหล่านั้นด้วยท่านก็รับ เวลากำลังรับประทานอาหารนั้นท่านได้ยินเณรองค์หนึ่งประจำอยู่ที่ธรรมาสน์ในห้องกินเข้า ได้อ่านวินัยสามเณระสิกขา ก็ยิ่งเป็นที่เตือนความเลื่อมใสศรัทธาของขุนนางสองคนนั้นเป็นอันมาก.

ในวันเดียวกันเมื่อกินเข้าเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานยังได้พาขุนนางสองคนนั้นไปยังห้างทำพรมชื่อซาวอนเนอรี สำหรับจะได้ตรวจดูว่า พรมต่าง ๆ ที่สั่งให้ทำสำหรับถวายสมเด็จพระนารายณ์นั้น แล้วตามความตกลงเดิมหรือไม่ ถัดจากโรงทำพรมนี้ยังได้ไปดูสวนสัตว์ สวนต้นไม้ต่างประเทศที่ท่านเสนาบดีเดอลูววาได้พึ่งริทำขึ้นเมื่อไม่สู้กี่ปีนัก ในสวนนั้นขุนนางไทยสองคนได้พบเห็นพรรณไม้เมืองไทยหลายชะนิด แต่สิ่งที่เขาได้พิเคราะห์ดูด้วยความเจาะจงใจมากกว่าสิ่งอื่นทั้งหมด คือกระดูกสัตว์ต่าง ๆ มีกระดูกช้างสารที่เคยอยู่ในสวนเวร์ซายส์เมื่อก่อนล้มเป็นต้น.

นอก นั้น ยังได้ไป ดูวัดแซงต์วิกเตอร์ ซึ่ง มีชื่อ เสียง เป็นต้น เพราะห้องสมุดและห้องพิพิธภัณฑ์อันเกี่ยวด้วยเรื่องวัตถุศักดิ์สิทธิ์

ครั้งโบราณ กับได้ไปชมดูศาลสถิตยุตติธรรมด้วย ที่นั้นท่านได้ยินพวกทะนายความ ๓ นายแถลงการณ์ในเรื่องคดี ซึ่งมงเซียร์เดอเวเนโรนีได้อธิบายใจความเบื้องต้นให้ท่านทราบ ท่านแสดงความแปลกใจไม่น้อยในวิธีดำเนิรการ สำหรับชำระความในเมืองฝรั่งเศสว่า-- "ช่างผิดกันกับที่เป็นไปในเมืองไทยยิ่งนัก ที่นี่ฝ่ายโจทก์และจำเลยต่างมีทะนายสำหรับชี้แจงความเป็นไปของคดีแทนตน แต่ในเมืองไทยนั้นหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ ใครไม่พอใจใครเมื่อไร ผู้ไม่พอใจนั้นร้องฟ้องว่าความตามรูปคดีเอาเอง ส่วนจำเลยก็โต้เถียงไปตามความเห็นชอบของตนเหมือนกัน ไม่มีทะนายรับว่าความต่างโจทก์และจำเลยเหมือนที่นี่" (ที่ตรงนี้ขอท่านผู้อ่านอย่าได้ลืมว่าเป็นเรื่องที่ได้เกิดมีขึ้นครั้งรัชชสมัยพระนารายณ์ ศาลไทยเวลานี้คงดูไม่แปลกกว่าศาลฝรั่งเศสเท่าไรนัก เพราะต่างถือธรรมเนียมคล้าย ๆ กันเสียแล้ว ตั้งแต่รัชชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕).

เมื่อออกจากศาลแล้ว ขุนนางสองคนนั้นได้ไปดูโรงเรียนหลวงสำหรับบุตรตระกูลชั้นสูง เรียกว่าโรงเรียนหลุยส์เลอครังคือโรงเรียนหลุยส์มหาวิทยาลัย ที่โรงเรียนนี้ท่านมาแปลกใจที่เห็นมีเด็กมากมายนัก และก็ล้วนเป็นบุตรตระกูลเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ ทั้งท่านชอบใจกิริยาพาทีความเคารพที่เด็กเหล่านั้น ไม่ว่าเจ้านายชั้นสูงสุด จนตลอดบุตรขุนนางได้แสดงต่อตัวท่านเอง.

บทที่ ๖๖

ราชทูตไปในงานของมงเซียร์ คือสมเด็จพระอนุชาธิราช.

ภายหลังที่ท่านราชทูตไปเที่ยวมณฑลฝ่ายเหนือกลับมาสองวัน ที่วังแซงต์คลูด์ สมเด็จพระอนุชาธิราชมีงานเลี้ยงเป็นการใหญ่ ผู้ที่มาประชุมในงานนี้ล้วนแต่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นสูง มีสมเด็จพระยุพราชและพระชายาเป็นต้น ถ้าจะให้รำพันถึงการตกแต่งสถานที่และการตกแต่งกายแห่งท่านผู้ที่เสด็จและไปในงานนี้แล้วก็เป็นอันเหลือวิสัย จำเป็นต้องกล่าวลัด ๆ เพียงว่า บรรดาสรรพสิ่งซึ่งเป็นเครื่องเจริญตาเจริญใจซึ่งมนุษย์อาจหามาได้ ก็มีอยู่ในงานนี้พร้อมบริบูรณ์ไม่ได้ขาดสักสิ่งเดียว วังแซงต์คลูด์ในคืนวันนั้นดูเป็นวิมานชั้นฟ้ามากกว่าสถานที่ประชุมแห่งมนุษย์ และไม่ว่าขุนนางข้าราชการหรือเจ้านายซึ่งมาแต่สารทิศใดต่างพากันออกปากชมเป็นเสียงเดียวกันว่า-- "ใน ๔ ทิศซึ่งเคยไปเที่ยวมาแล้วไม่เคยแลเห็นของเพลินตาพิเศษถึงเพียงนี้เลย"

งานประชุมได้เริ่มแต่เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา สมเด็จพระยุพราชกับพระชายาทั้งสมเด็จพระอนุชาและพระชายาได้เสด็จออกทรงต้อนรับแขก และพาไปข้างในด้วยพระองค์เอง ชั้นแรกทรงพาไปดูเครื่องแต่งพระที่นั่งวังแซงต์คลูด์มีพรม, เครื่องแก้วและรูปภาพรูปเขียนของท่านอาจารย์มีญารต์เป็นต้น ครั้นไปถึง

ห้องพระโรงพิมานทีวานะเทพี ซึ่งอยู่ที่ด้านสุดท้ายแห่งพระที่นั่งวังแซงต์คลูด์ ต่างก็ได้อยู่ฟังเครื่องดนตรีสักราวชั่วโมงหนึ่ง เวลานั้นเจ้าพนักงานมหาดเล็กเด็กชาก็ช่วยกันเลี้ยงเครื่องว่างแก่ผู้ที่มาประชุม การเลี้ยงนี้เป็นที่แปลกอยู่อย่างหนึ่งคือเวลานั้นเป็นเวลาย่างเข้าหน้าหนาว ผลไม้หมดฤดูไปเสียตั้งเดือนกว่าแล้ว (ในเมืองฝรั่งถ้าถึงฤดูหนาวแล้วผลไม้สดเป็นไม่มีทุกชะนิดผิดกับเมืองไทย ซึ่งมีผลไม้สดกินกันตลอดปี เพราะมีผลัดเปลี่ยนชะนิดกันเป็นฤดู ๆ) แต่กระนั้นในการเลี้ยงเครื่องว่างครั้งนี้ยังบริบูรณ์ไปด้วยผลาผลไม้สดอย่างอุดมทุกชะนิด คล้ายกับเป็นหน้าผลไม้ฉะนั้น ทั้งนี้เพราะใช้วิธีเก็บรักษาไว้อย่างดี.

เมื่อเสร็จการเลี้ยงคือราวบ่าย ๔ นาฬิกาซึ่งเป็นเวลาจวนค่ำแลไม่เห็นอะไรสนัดเสียแล้ว (ขอให้ผู้อ่านจำไว้ว่าที่เมืองฝรั่งหน้าหนาวเป็นเวลาวันสั้นกว่าคืน ผิดกันกับที่เป็นอยู่ในเมืองไทยเวลาบ่าย ๔ โมงนั้น ที่เมืองฝรั่งเป็นเวลาพลบค่ำอยู่แล้ว) เจ้าพนักงานกรมชวาลาก็ได้ตั้งต้นจุดเทียนระย้าซึ่งมีแขวนทั่วไป ทันใดนั้นภายในพระที่นั่งวังแซงต์คลูด์ดูราวกับเป็นวิมานชั้นฟ้าจริง ๆ พอหมดการดนตรีข้างนี้แล้วที่ประชุมได้พากันไปถึงห้องอีกห้องหนึ่งซึ่งได้จัดไว้เป็นห้องเต้นรำ ท่านเจ้าชายและท่านเจ้าหญิง ที่เป็นเจ้าภาพหรือเจ้าของบ้าน คือสมเด็จพระยุพราชและพระชายากับสมเด็จพระอนุชาและพระชายาก็ได้ทรงเปิดการเต้นรำเป็นปฐมฤกษ์ก่อน แล้วพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชายหญิงอื่น ๆ

ก็ได้เต้นรำไปตามพระองค์ต่อไป.

เวลาเต้นรำนี้ท่านราชทูตไทยก็นั่งอยู่ที่ข้างเบื้องขวาของสมเด็จพระยุพราช และพระองค์ทรงไต่ถามและชวนให้สนทนาปราศรัยมิได้ขาด ส่วนราชทูตเล่าเคร่งครัดอยู่แต่ในธรรมเนียมบ้านเมืองไทย ไม่ว่าจะทูลตอบสนองคราวใด หรือไม่ว่าเวลาทรงไต่ถามเมื่อใด ราชทูตก็พนมมือยกขึ้นเหนือศีรษะ (ตามธรรมเนียมขุนนางไทยโบราณเวลาเข้าเฝ้า) มิได้ขาด สมเด็จพระยุพราชทรงเห็นกิริยาเช่นนั้น ให้ทรงรู้สึกตะขิดตะขวงหรือรำคาญพระทัย หรือสงสารราชทูตประการใดประการหนึ่งในอากัปกิริยาที่ยกมือไหว้นั้น จึงทรงรับสั่งกับราชทูตสยามว่า-- "เจ้าคุณราชทูตจงอย่าเกรงใจ เวลานี้เป็นเวลาเพลิดเพลินสนุกสนานกันไม่จำเป็นจะถือแบบเฝ้าอย่างเคร่งครัดนักดอก เจ้าคุณลดมือลงให้เป็นที่สะดวกสบายเสียบ้างเถิดเจ้าคุณ ไม่เป็นที่หมิ่นประมาทหามิได้" เมื่อได้ฟังรับสั่งดังนั้น ท่านอัครราชทูตกลับกราบไหว้ทูลตอบว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระเมตตายิ่ง แท้จริงการที่ข้าพระพุทธเจ้าแสดงความเคารพต่อพระบารมีของพระองค์เท่านี้ ยังหาเพียงพอไม่ เวลาจะเฝ้าพระบารมีควรจะแต่งเครื่องเต็มยศมีสวมกะลอมพอกเป็นต้น และคืนวันนี้ข้าพระพุทธเจ้าหาได้สวมตามธรรมเนียมไม่ ก็เป็นการลดหย่อนมากอยู่แล้ว แต่เดชะบุญหมวกที่สวมใส่อยู่ในเวลานี้เป็นหมวกที่พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระราชทานด้วยพระองค์

เอง ฉะนี้จึงมิใช่การลดหย่อนเกินควรแก่ตำแหน่งราชทูตกำลังเฝ้าพระบารมี แต่หากจะมิใช่เช่นนั้นจะดูกะไรอยู่ นี่ก็เป็นการลดหย่อนผ่อนให้คล่องแคล่วมากพอแก่การอยู่แล้ว ขอทรงทราบฝ่าพระบาท ควรมิควรแล้วแต่จะทรงโปรดเกล้า ฯ"--

การเต้นรำดำเนิรไปเป็นปกติสักราว ๒ ชั่วนาฬิกาแล้ว มหาดเล็กเด็กชาก็ได้มาเลี้ยงผู้ที่มาในการประชุมอีกครั้งหนึ่ง และการเลี้ยงครั้งนี้เรียนเอาแบบอย่างจีน คือมีโต๊ะเล็ก ๆ ชามเล็ก ๆ คล้าย ๆ กับที่ทำกันในการเลี้ยงของจีน (ทั้งนี้เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ราชทูตสยาม เพราะตามความเข้าใจของชนตะวันตก เมืองจีนกับเมืองไทยเป็นเมืองพี่เมืองน้อง ถือขนบธรรมเนียมคล้ายคลึงกัน) ครั้นการเลี้ยงนี้เสร็จแล้ว การเต้นรำก็ได้เริ่มใหม่อีกคราวหนึ่ง แต่เวลานี้พวกที่ไม่ค่อยชอบการเต้นรำก็ได้ยักวิธีเล่นอย่างอื่นในห้องใกล้เคียง สมเด็จพระยุพราชได้ทรงไพ่ตามแบบอิตาเลียนที่เขาเรียก "เรเวร์ซี" ขณะเมื่อที่กำลังเต้นบ้าง, เล่นไพ่และอื่น ๆ บ้างดังนี้ ส่วนเจ้าพนักงานมหาดเล็กเด็กชา ก็นำเครื่องดื่มทุกอย่างทุกชะนิดมาถวายและแจกให้ดื่มทั่ว ๆ ไปทุกห้อง สุดแต่ท่านผู้ใดจะต้องการน้ำองุ่น กาแฟชอกอเล็ดหรือน้ำชาและเครื่องดื่มชะนิดไรไม่ว่าเลือกได้ตามชอบใจ ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้ท่านที่ไม่พอใจในการเต้นรำและเล่นไพ่หรืออื่น ๆ นั้นได้มีเครื่องเบิกบานอารมณ์ ให้เป็นที่บรรเทิงใจทั่ว ๆ กัน.

การเต้นรำเลิกเวลาทุ่มครึ่งแล้วจึงได้พากันไปดูละคอน คืนนั้นได้เล่นเรื่อง "บะยาไทร" ของราซีน (จินตกระวีเอกในรัชชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔) ใจความของเรื่องที่เล่นในคืนวันนั้นเป็นดังนี้ คือเจ้าบะยาไทรพระเอกในเรื่องนี้เป็นพระอนุชาของเจ้าอมุรัตสุลต่านแห่งเมืองหรุ่มในตุรกีครั้งคริศตศักราช ๑๖๓๕ (คือราว ๕๐ ปี ก่อนเวลาที่เล่นเรื่องนั้น) เจ้าอมุรัตยกทัพไปอยู่ตามเขตต์แดนเมืองบะบีลอน และในเวลาที่ไปขัดตาทัพนั้น ทรงระแวงสงสัยเจ้าบะยาไทรอนุชาของพระองค์ ว่านานไปข้างหน้าอาจชิงราชสมบัติ เพราะบะยาไทรเป็นที่นิยมนับถือของชาวเมืองมาก ทั้งทรงพระปรีชาเฉลียวฉลาดยิ่งกว่าพระองค์มากด้วย พระเจ้าอมุรัตจึงไม่ทรงไว้พระทัย รับสั่งให้คนสนิทกลับแต่ฐานทัพมาปลงพระชนม์เจ้าบะยาไทรพระอนุชาเสียที่ในเมืองหรุ่ม ฝ่ายที่ในเมืองหรุ่มเล่า ส่วนพระนางโรซานามเหสีของพระเจ้าอมุรัตทรงพอพระทัยฝักใฝ่ในเจ้าบะยาไทรยิ่งกว่าพระราชสามี และทรงใคร่ให้อภิเษกเจ้าบะยาไทรขึ้นเป็นสุลต่านแทนเจ้าอมุรัตผู้สวามี จึงทรงแต่งกลให้เจ้าบะยาไทรหลงรักพระองค์ด้วยกลอุบายต่าง ๆ นา ๆ แต่เจ้าบะยาไทรนั้นแม้จะทราบว่าพระมเหษีรักใคร่จะยกตนขึ้นเป็นสุลต่าน และทั้งทราบว่าพระเชษฐาจะให้ปลงพระชนม์พระองค์เสียก็ดี ก็ยังไม่ยินยอมเพราะพระองค์จะรักษาสัตย์ต่อนางอาตาลิดาคู่รักของพระองค์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงมั่นปฏิญญาณตนว่าจะกระทำการเศก

สมรสด้วยกัน มเหษีทรงทราบว่าเจ้าบะยาไทรไม่ปลงพระทัยตามก็รับสั่งให้ฆ่าเสีย เจ้าบะยาไทรทรงยินยอมรับความตายเพื่อรักษาสัตย์ นี่เป็นท้องเรื่องที่ได้เล่นกันในคืนวันนั้น และเค้าเงื่อนของเรื่องนี้ท่านราชทูตไทยจับได้แม่นยำไม่มีพลาดหรือสนเท่ห์อย่างใด ถ้าถึงตอนที่สำคัญน่าจับใจจนขนลุกเมื่อไรซึ่งมีมากในเรื่องนี้ ท่านราชทูตไหวไปตามทุก ๆ แห่ง ใครเล่นสนิทหรือไม่สนิทประการใด ท่านตัดสินลงความเห็นถูกต้องไม่มีผิดเลย การดูละคอนรู้จักชมเชยและติเตียนตรงควรชมและควรตินี้ซิ เป็นเหตุให้ราชทูตเองได้รับความชมเชยของที่ประชุมเป็นอันมาก.

พอเล่นละคอนเสร็จแล้วในราว ๕ ทุ่มครึ่งจึงได้มีการเลี้ยงอาหารที่พระตำหนักของมาดามคือพระชายาของมงเซียร์สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า เจ้านายและพระบรมวงศานุวงศ์ทรงเสวยด้วยกันมี ๔ โต๊ะ ๆ ละ ๒๕ ที่ และส่วนข้าราชการกับราชทูตสยามและผู้ที่ทรงเชิญก็รับอาหารในห้องใกล้เคียงกัน นับว่าเป็นการใหญ่โตที่สุดซึ่งสามารถจัดการได้ เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้วสมเด็จพระอนุชาธิราชทั้งสองพระองค์กับพระชายาก็เสด็จกลับที่วังแวร์ซายส์ ซึ่งเวลานั้นติดโคมเทียนทั่วทุกซุ้มประตูหน้าต่างพร้อมเป็นที่งามนัยน์ตาเวลากลางคืนยิ่งนัก พอราชทูตได้ดูการติดไฟที่วังแวร์ซายส์ด้วยแล้ว เจ้าพนักงานก็พากลับที่สำนักของตนในพระมหานครเป็นเวลาเที่ยงคืน ราชทูตแสดงความชื่นชม

ยินดีในการต้อนรับและการจัดงานนี้เป็นที่สุด.

บทที่ ๖๗
ราชทูตไปเที่ยวดูของต่าง ๆ
ในกรุงปารีสต่อไป.

รุ่งขึ้นจากวันที่ได้ไปดูงานที่วังแซงต์คลูด์นั้น ท่านเดอฟูร์ซี นายกแห่งสภาพาณิชย์ได้ส่งแผนที่กรุงปารีสของนายบลงเดิล ซึ่งเป็นแผนที่ใหม่ที่สุดของพระนครไปให้แก่ท่านราชทูตยังที่อยู่ของท่าน เพราะท่านได้ยินมานานแล้วว่าท่านราชทูตอยากได้มาก แผนที่พระนครนี้ท่านเดอฟูร์ซีได้ให้พิมพ์ด้วยแพรต่วนต่างกระดาษ แล้วซ้ำยังมีโหมดตาดรองอีกชั้นหนึ่ง และใช้ผ้ากำมะหยี่สีหญ้า สำหรับปิดชั้นบน ไม้สำหรับแขวนหรือสำหรับถือด้านข้างเหนือ กับไม้สำหรับม้วนแผนที่อีกอันหนึ่งนั้น ล้วนแกะสลักอย่างประณีตและปิดทองแซมดอกซ่อนกลิ่นเงิน (ซึ่งเป็นดอกไม้พระราชวงศ์บูร์บง) อย่างงดงามที่สุด.

เมื่อท่านราชทูตได้รับแผนที่แห่งกรุงปารีส ซึ่งเป็นสิ่งที่ท่านอยากได้ยิ่งกว่าของกำนัลและบรรณาการใด ๆ แล้วท่านก็ได้คลี่ออกมาดู พลางชนุ้ชี้โน่นตามแห่งหนตำบลต่าง ๆ ซึ่งเคยไปดูมาแล้วต่อหน้าผู้ที่นำมาให้นั้น ส่วนตำแหน่งที่สำคัญซึ่งท่านยังไม่คุ้นเคยตามที่ปรากฏในแผนที่นั้น ท่านก็ซักถามว่าเป็นตำบลย่านไหน จนกระทั่งในไม่ช้าเท่าไรท่านก็รู้จักคุ้นเคยกับ

สถานที่ต่าง ๆ ในพระนครยิ่งเสียกว่าชาวพระนครเอง ซึ่งมีโอกาสได้เห็นได้ไปตั้งแต่เกิดมานับครั้งไม่ถ้วนเป็นอันมาก.

พอดูจนเข้าใจดีแล้วท่านอัครราชทูตแสดงความขอบใจไปยังท่านผู้ส่งแผนที่มาให้นั้นว่า-- "ที่ท่านเดอฟูร์ซีได้มีความเอื้อเฟื้อส่งแผนที่กรุงปารีสมาให้นี้เป็นที่พอใจอย่างยิ่ง ขอเชิญท่านจงได้โปรดเรียนท่านเดอฟูร์ซีว่า ถึงแม้ท่านจะได้ส่งของกำนัลชะนิดอื่นอันมีราคาค่าควรเมือง หรือถุงเงินถุงทองขุมทรัพย์ชะนิดใดมาให้ ก็จะไม่เป็นที่พอใจเท่ากับแผนที่อันงดงามแผ่นนี้เลย แผนที่นี้เป็นเครื่องบรรณาการซึ่งจะมีประโยชน์แก่ตนและพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามสิ้นกาลนาน ตลอดชีพและยิ่งกว่านั้นไปอีกถึงชั่วอายุหลานเหลนก็ยังจะกระทำคุณแก่ชาวสยามต่อไป ฉะนี้ จึงเป็นของประเสริฐยิ่งกว่าเครื่องบรรณาการใด ๆ และเพราะเหตุที่เป็นของประเสริฐถึงเพียงนี้แผนที่นี้จะเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งข้าพเจ้าจะนำขึ้นทูลเกล้า ๆ ถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม เพราะทราบว่าเป็นของต้องพระราชประสงค์ ขอท่านจงได้แสดงความขอบใจต่อท่านเดอฟูร์ซีนั้น ทั้งในนามของข้าพเจ้าและทั้งในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินสยามด้วยเทอญ" ว่าแล้วท่านก็ให้ขุนนางตำแหน่งรองรางวัลท่านผู้เอาแผนที่มาให้นั้นด้วยเงินทองพอสมควร ดุจเดียวกับที่ท่านเคยทำมาแต่ก่อนในเวลาท่านได้รับเข้าของใด ๆ (ตามธรรมเนียมบ้านเมืองสยามซึ่งถือว่าต้องให้อะไรสักสิ่งเป็นการตอบแทนกันอยู่เสมอ).

นอกจากแผนที่พระนครนี้ท่านเดอฟูร์ซียังได้ส่งหนังสือรายการว่าด้วยความเป็นอยู่แห่งพระนครด้วยอีกเล่มหนึ่ง เพราะท่านได้ทราบว่าท่านราชทูตอยากได้มาก เพื่อรู้เข้าใจถึงการปกครองภายในพระนครว่าดำเนิรไปประการใด.

ตั้งแต่วันที่ราชทูตไทยได้กลับมาจากการเที่ยวตามมณฑลเหนือแล้วนั้น ขุนนางในพระนครต่างอยากเชิญท่านไปเลี้ยงและไปดูของต่าง ๆ ไม่มีเว้นแต่ละวัน สิ่งที่ท่านราชทูตได้ไปดูและซึ่งควรนำมากล่าวในที่นี้มีอยู่เป็นต้นก็คือ ละคอนออเปราและละคอนพูดธรรมดา ละคอนพูดที่ได้ไปดูนั้นชื่อลาวาร์ หรือ "เจ้าตระหนี่ถี่เหนียว" ของอาจารย์มอเลียร เป็นที่พอใจของราชทูตมาก พอเปิดฉากเจ้าตระหนี่ก็ออกมากับถุงเงิน เมื่อท่านราชทูตได้เห็นก็พยากรณ์ไว้ล่วงหน้าว่า-- "อ้ายขี้เหนียวนี้ชะรอยจะถูกใครแย่งเอาถุงเงินไปกินเสียก่อนที่จะหมดเรื่องละกะมัง" และที่จริงก็เป็นดังนั้นด้วย ฉะนั้นจึงทำให้ผู้ที่ได้ฟังท่านออกความเห็นล่วงหน้าในเรื่องที่ท่านยังไม่ได้เคยดูรู้เห็นอดไม่ได้ต้องเชยชมสติปัญญาเฉลียวฉลาดของท่านราชทูตว่าแหลมหลักเป็นปราชญ์แท้ทีเดียว.

รุ่งขึ้นวันหน้าท่านได้ไปดูละคอนออเปราชื่ออาร์มิดาของอาจารย์คีโนส์ต์ (ซึ่งเป็นเรื่องมีชื่อเสียงมากในสมัยนั้น) เงื่อนแห่งเรื่องคือนางอาร์มิดาพระราชนัดดาแห่งเจ้าฮีเดราต์ในเมืองดามาส เกิดรักใคร่กับนักรบชะเลยของพระบิดาชื่อเรอโนลด์

และนางนั้นได้ใช้เล่ห์กะเท่ห์ต่าง ๆ ทั้งเวทมนต์คาถาสารพัตร สำหรับให้นักรบเรอโนลด์รักตน เรอโนลด์ก็หาได้แพ้แก่ฤทธิ แห่งเสน่ห์เล่ห์กลของนางนั้นไม่ ที่หลังนางเคืองจะใคร่ฆ่าให้หาย แค้นที่เขาไม่รักตน แต่ก็กระทำไม่ลงเพราะอำนาจความงามของ เรอโนลด์ประกอบกับความรักของนางอาร์มิดาเป็นเครื่องห้าม ลง ปลายเพื่อนของนักรบคนนั้นมาเผาบ้านเรือนและเวียงวังเมืองดา-มาส กู้เรอโนลด์ออกจากเป็นชะเลยไว้ได้.

เมื่อท่านราชทูตได้ดูละคอนบทนี้แล้ว ท่านลงความเห็น ว่า-- "นางงามคนนี้ไม่ใช่คนฝรั่งเศสไม่ใช่หรือ หาไม่คงไม่ ต้องเที่ยวหากลอุบายต่าง ๆ สำหรับให้ชายรักดังนี้ เพราะธรรมดา สตรีชาวฝรั่งเศสแล้วข้าพเจ้าได้สังเกต ไม่ต้องแต่งกลอุบาย อะไรมากมาย เพียงบุรุษแลเห็นดวงพักตรและกิริยามรรยาท อันสุภาพเท่านั้นเป็นต้องรักทันที" พอถึงตอนปลายแห่งเรื่องนี้ เป็นเวลาเกิดไฟไหม้วังที่นางอาร์มิดาอยู่นั้น ท่านราชทูตได้กล่าว ว่า-- "พวกเรากลับเถอะจะอยู่ดูอีกทำไม ไฟไหม้บ้านแล้ว เราต้องไป เมื่อบ้านพังวังล้มแล้วขืนอยู่จะเป็นอันตรายแก่ตัว" แล้วท่านก็ออกไป.

รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งท่านราชทูตกับขุนนางอันดับได้ไปเที่ยวที่บ้าน มงเซียร์โชชง ซึ่งเป็นคนคิดเครื่องเล่นต่าง ๆ เพื่อจะได้ชมดู เครื่องเล่นใหม่ ๆ ซึ่งทำให้มหาชนชาวพระนครทิ้งไปตาม ๆ กัน ในสมัยนั้น เครื่องเล่นนี้ รูปสัณฐานคล้ายกับโต๊ะบิลเลียร์ด

แต่แทนที่โต๊ะนั้นจะมีผ้าสีเขียวปูตามธรรมดาโต๊ะบิลเลียร์ดนั้น กลายเป็นรูปแผนที่ของโลกเขียนอยู่บนพื้นโต๊ะ มีทั้งภูเขาและทะเลประเทศต่าง ๆ ในโลกพิภพ วิธีเล่นนั้นคือเกณฑ์ให้คนเล่นแล่นเรือหรือขับรถย่อม ๆ ไปจากประเทศหนึ่งถึงประเทศหนึ่ง หรือจากเมืองนี้ไปเมืองโน้น ใครจะไปทางไหนทางบกทางน้ำก็ได้ ใครจะอ้อมค้อมหรือลัดไปทางใดที่มีคนไปมาก็ได้ แต่ผลัดกันแล่นเรือ หรือผลัดกันลากรถคนละทีตามเกณฑ์กำหนดซึ่งบัญญัติไว้ ใครเดิรถูกบัญญัติและไปถึงเมืองที่มุ่งไว้ก่อนคนนั้นเป็นคนชะนะ.

พอราชทูตได้แลเห็นโต๊ะแผนที่โลกนั้นแล้วก็เข้าใจในวิธีเล่นทันที ไม่พักต้องอธิบายวิธีเล่นก็เป็นเอง และท่านยังท้ามงเซียร์โชชงว่า-- "นี่ จะอนุญาตให้ฉันลองเล่นเรือดูกับท่านไหม อยากจะใคร่รู้ว่าใครจะแล่นเรือไปถึงเมืองไทยก่อนใคร" มงเซียร์โชชงก็ยินดีรับขันสู้ว่า-- "ดีแล้วเจ้าคุณ เชิญลองจับเรือกัน"

เล่นกันไปเล่นมา บัดเดี๋ยวเดียวท่านราชทูตสยามแล่นเรือของท่านถึงอ่าวสยามก่อนมงเซียร์โชชงผู้เป็นเจ้าของเสียอีก เมื่อชะนะแล้วท่านราชทูตได้อำลามงเซียร์โชชงว่า-- "ขอบใจท่านเป็นอันมาก ที่ได้สอนวิธีเล่นสนุก ๆ ให้ และเดชะโชคชัยคราวนี้ ขอลมฟ้าอากาศได้บันดาลให้เรือลำที่เราจะแล่นไปเมืองสยามได้ดำเนิรสะดวก ดุจเดียวกับลำย่อม ๆ ที่ใช้แล่น

ชะนะเมื่อกันด้วยเทอญ" พอสนทนาและดูเครื่องเล่นอื่นอีกสักครู่ท่านราชทูตก็ออกไป.

บทที่ ๖๘

ราชทูตไปเยี่ยมสำนักสามเณร มิซซังต่างประเทศ.

ครั้นถึงวันที่ ๑๐ เดือนธันวาคม คณะราชทูตได้ไปเยี่ยมสำนักสามเณรมิซซังต่างประเทศที่ได้กำหนดไว้กับท่านบาดหลวงเดอลิยอน ผู้เป็นล่ามซึ่งมาด้วยกันแต่เมืองไทย และท่านบาดหลวงเดอบรีซาเซียร์อธิการแห่งสำนักสามเณรนั้น พอได้ข่าวว่าราชทูตมาถึงสำนักสามเณรแล้ว ท่านบาดหลวงอาเบเดอชวาซี ซึ่งเคยเป็นอุปทูตไปเมืองไทยแต่ก่อน ก็ได้ออกไปต้อนรับและพาไปเลี้ยงน้ำชา ใช้ปั้นและถ้วยชุดเงินชุดทองที่เจ้าพระยาวิชเยนทร์ได้ถวายท่านไว้แต่เมื่อครั้งยังอยู่ในกรุงสยาม และนอกนั้นในห้องเลี้ยงยังได้เผาไม้แก่นจันทน์กลิ่นหอมฟุ้งตระหลบไปทั่วทั้งห้อง.

เมื่อท่านราชทูตกินน้ำชาพลางคุยพลางกับบรรดาสังฆราชบาดหลวงแห่งสำนักนั้น และสำนักอื่นซึ่งได้นิมนต์มาในกิจมงคลนี้ พอสักครู่หนึ่งท่านอธิการเดอบรีซาเซียร์ เห็นได้เวลากาลเหมาะก็ยืนขึ้นกล่าวอารัมภกถาต้อนรับราชทูต เป็นใจความดังนี้-- "ท่านราชทูต เมื่ออาตมภาพมาระลึกถึงพระมหา

กรุณาธิคุณที่พระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูท่านสังฆราชบาดหลวงคริศตัง และทรงต้อนรับราชทูตฝรั่งเศสด้วยเมตตาปราณีและเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งแล้ว อาตมภาพจะใคร่ต้อนรับเลี้ยงดูท่านทั้งหลายผู้เป็นเหมือนส่วนหนึ่งของพระองค์ให้ถึงขนาดดุจเดียวกัน พระเจ้ากรุงสยามนั้นทรงอุปถัมภ์ไม่เลือกหน้าว่าชนชาติใด เสมือนหนึ่งทวยนาครไทยทีเดียว ฉะนี้ อาตมภาพจึงใคร่จะเชื้อเชิญชนต่างชาติต่างภาษายิ่งมากยิ่งดี ให้มาประชุมกันทำการต้อนรับท่านราชทูตคราวนี้เป็นการตอบแทน แต่กลับนึกว่าไม่ควรจะต้องเดือดร้อนในการเที่ยวหาคนต่างภาษามาสรรเสริญเจ้าคุณในภาษาของเขา เพราะเหตุว่าภายในสำนักนี้เองนอกจากใช้ภาษาฝรั่งเศสซึ่งเป็นภาษาประจำชาติแล้ว ยังใช้เจรจากันด้วยภาษาอื่น ๆ อีกหลายภาษาในคราวที่ต้องการใช้ ฉะนี้อาตมภาพขอโอกาสนำพระสงฆ์ในสำนักนี้มาคำนับเจ้าคุณ ท่านองค์ใดชำนาญในภาษาใด ก็จะได้สรรเสริญเจ้าคุณในแผนกภาษานั้น นักโบราณคดีจะสรรเสริญท่านในภาษาเฮเบรโอ ซึ่งเป็นภาษานักปราชญ์ (คล้ายสันสกฤตและบาลีสำหรับนักปราชญ์ไทย) นักนิพนธ์จะสรรเสริญเป็นภาษาเครก (โยนะกะพากย์) เพราะเป็นภาษาที่ไพเราะเสนาะโสต นักศาสนาจะสรรเสริญเป็นภาษาละติน ซึ่งเป็นภาษาพื้นพระสาสนามีภูมิหนักแน่นอยู่ในประโยคและศัพท์ แล้วจะสรรเสริญเจ้าคุณในภาษาสยามซึ่งเป็นภาษาที่ถูกหูถูกใจเจ้าคุณยิ่งกว่าภาษาใด ๆ ทั้งสิ้นในโลก ขอคำสรร-

เสริญต่าง ๆ เหล่านี้จงสมแก่คุณสมบัติซึ่งมีอยู่ในตัวเจ้าคุณผู้เป็นอาคันตุกะมาเยี่ยมสถานที่นี้แทนพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐด้วยเทอญ"

พอสิ้นอารัมภกถาของท่านอธิการนี้แล้ว มีพระสงฆ์องค์หนึ่งออกมาต้อนรับเจ้าคุณราชทูตในนามของพระสงฆ์สมณาจารย์ในสำนักนั้น กล่าวเป็นภาษาเฮเบรโอว่า

"ท่านราชทูต เหตุเดิมที่ได้ตั้งสำนักนี้ ก็เพื่อจะได้สั่งสอนศาสนาแก่ชนต่างชาติ บัดนี้ก็ได้แลเห็นผลสำเร็จสมประสงค์อยู่แล้ว โดยที่สงฆ์ซึ่งได้เรียนจากสำนักนี้ ไปผูกไมตรีจิตต์กับชนชาติของเจ้าคุณ ถึงกับพระเจ้าแผ่นดินรับสั่งใช้เจ้าคุณมาเยี่ยมเยือนแทนพระองค์และแทนชาติฉะนี้ นับว่าเป็นเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งได้มาถึงสำนักนี้แล้ว ฉะนี้ จึงขอชวนกันโมทนาคุณแห่งพระผู้เป็นเจ้าที่ได้ทรงพระมหากรุณาเห็นปรากฏถึงเพียงนี้ และขอพระองค์จงเพิ่มพูนพระคุณอานิสงส์ให้เต็มเปี่ยมบริบูรณ์แก่เจ้าคุณด้วย ให้เจ้าคุณรู้สึกซึมทราบดีในพระองค์ผู้ทรงคุ้มครองเจ้าคุณทุกเมื่อเชื่อวันเทอญ"

ครั้นจบสุนทรพจน์ลงก็ได้มีล่ามกล่าวซ้ำเป็นพากย์สยามให้ท่านราชทูตฟังเข้าใจความได้ตลอด แล้วก็ได้มีพระสงฆ์อีกองค์หนึ่งยืนขึ้นกล่าวเป็นภาษาเครกในนามของสามเณร ซึ่งเรียนอยู่ในสำนักนั้นว่า

"ท่านราชทูต แม้บรรดาท่านทั้งหลายที่มาคอยต้อนรับ

คำนับเจ้าคุณอยู่ในเวลานี้ จะรู้สึกดีใจในการมาเยี่ยมเยือนของเจ้าคุณสักเท่าไรก็ดี ก็ยังไม่เทียมเท่าความรู้สึกปีติยินดีแห่งคณะนักเรียนสามเณร เพราะได้เห็นแก่ตาแล้วว่า ชนชาวเมืองสยาม ซึ่ง ข้าพเจ้าทั้งหลาย จะไปสั่ง สอน ต่อไป ข้างหน้านั้นเป็นคนชะนิดไร ดีเพียงไร น่ารักใคร่เพียงไร เป็นความสัตย์จริงข้าพเจ้าทั้งหลายจะพยายามจนสิ้นสุดกำลัง ที่จะฝึกฝนตนให้เป็นผู้มีความรู้และความศรัทธาแก่กล้า เพื่อให้ท่านผู้ใหญ่เลือกส่งไปยังเมืองของท่านซึ่งบริบูรณ์ด้วยคนดีและคุณสมบัติอื่นเป็นอเนกประการ ขาดอยู่สิ่งเดียวยังไม่นับถือพระผู้เป็นเจ้า เพราะยังไม่รู้จักคุณูปการะของพระองค์ แต่เป็นที่หวังว่าเมื่อได้มีผู้สั่งสอนแล้ว คงยินดีปฏิบัติตามพระบัญญัติของพระองค์ เพื่อประโยชน์ส่วนตัวและเกียรติยศของพระองค์ เมื่อเจ้าคุณเป็นคนอยากรู้อยากเรียน เป็นคนมีความเมตตากรุณา ทั้งประกอบด้วยสติปัญญาเฉลียวฉลาดเฉียบแหลมดังที่ได้ปรากฏแล้วในเมืองนี้นับครั้งไม่ถ้วน ก็เป็นที่ส่อให้เห็นว่าชาวเมืองสยามประกอบไปด้วยคุณสมบัติเพียงไร การสอนศาสนาคงเป็นการง่ายดายเป็นแน่นอน เมื่อฉลาดสำหรับกิจการอันเกี่ยวกับโลกแล้ว ทำไมจะไม่ฉลาดสำหรับความรู้อันเกี่ยวถึงพระถึงเจ้าเล่า ในที่สุดนี้ขอเจ้าคุณจงจำเริญมีความสุขในโลกนี้ยิ่งนานวันยิ่งมากขึ้น จนกว่าเจ้าคุณจะได้รู้จักรักใคร่องค์พระผู้เป็นเจ้าทีเดียว เพื่อความสุขและเกียรติยศของเจ้าคุณ ของพระเจ้าแผ่นดินและชาติสยาม

ทั้งหมด สาธุ"

พอหมดคำชัยมงคลภาษาเครกและคำแปลอธิบายแล้ว พระสงฆ์อันดับอีกองค์หนึ่งมากล่าวคำภาษาละตินในนามของคณะบาดหลวง ซึ่งจะโดยสานกลับไปเมืองไทยกับราชทูตว่า--

"เจ้าคุณราชทูต การที่แลเห็นเจ้าคุณในท่ามกลางพวกอาตมภาพนี้ทำให้อิ่มเอิบใจที่สุด และหากจะมีผู้สั่งให้ลงเรือไปเมืองสยามกับเจ้าคุณในเวลาบัดเดี๋ยวนี้ อาตมภาพจะไม่ขอรอต่อค้างสักครู่เดียว จะยินดีลงไปแต่ในเวลานี้ทีเดียว เพราะรู้สึกว่าไปในเรือลำเดียวกับเจ้าคุณก็ราวกับอยู่ร่วมด้วยญาติมิตรสนิทผู้ปรารถนาแต่ดีต่อตน ความสนิทสนมและไมตรีจิตต์ซึ่งเจ้าคุณแสดงออกมาให้เห็นแต่ในเมืองฝรั่งเศสนี้ เป็นสักขีพะยานอันแน่นอนว่า ถ้าถึงเมืองไทยแล้ว พวกอาตมภาพมีแต่หวังว่าจะได้รับส่วนไมตรีจิตต์ จากเจ้าคุณและชาวเมืองของเจ้าคุณดุจเดียวกัน จึงยินดีทิ้งบ้านทิ้งเมืองลงเรือโดยปราศจากความวิตกทุกอย่าง ในระวางที่เจ้าคุณอยู่เมืองฝรั่งเศสนี้ เจ้าคุณได้แสดงความสามารถและคุณความดีหลายประการ ซึ่งได้เป็นเหตุให้ชาวเมืองนี้นับแต่พระเจ้าแผ่นดินลงมาถึงราษฎรชั้นต่ำรักใคร่เจ้าคุณถึงกับได้ทำหนังสือสัญญาพระราชไมตรีในระวางสองพระนครสำเร็จสมพระราชประสงค์ของทั้งสองเมือง.

แต่เดิมประเทศสยามและประเทศฝรั่งเศสเป็นเมืองห่างไกลอยู่สองทาง ๆ หนึ่ง คือตั้งอยู่คนละขั้วโลกพิภพ และอีกทาง

หนึ่งคือ นับถือศาสนาคนละอย่างต่างทิศแห่งความคิดกันเท่ากับประเทศก็ว่าได้ บัดนี้เล่า เจ้าคุณได้จัดให้สองประเทศเป็นเหมือนหนึ่งเมืองใกล้ไปทางหนึ่งอยู่แล้ว เพราะธรรมดาเมืองที่เป็นไมตรีรักใคร่กัน ถึงไกลก็เหมือนใกล้ ส่วนเรื่องห่างกันทางศาสนาเล่า ก็เป็นที่หวังว่าไม่ช้าจะพากันดำเนินคู่เรียงเคียงไหล่ ร่วมจิตต์ใจกันสนิทสนมทั้งสองทาง"

เมื่อเสร็จคำชัยมงคลแผนกภาษาละตินนี้แล้ว ท่านบาดหลวงอาเบเดอลิยอนก็ได้ลุกขึ้นกล่าวชัยมงคลคาถาในนามของท่านบาดหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเวลานั้นยังอยู่ในเมืองสยามเป็นภาษาไทยว่า--

"ท่านราชทูต นับแต่วันต้นที่เจ้าคุณเหยียบแผ่นดินฝรั่งเศส เจ้าคุณได้ยินก็แต่คำสรรเสริญเยินยอพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดินสยามและตัวเจ้าคุณเอง ซึ่งเป็นการสมควรอย่างยิ่ง และเป็นที่ปรารถนาของอาตมภาพมานมนานที่จะได้มีโอกาสรำพันเกียรติคุณอันถูกใจ อาตมภาพสนิทสนมกว่าคนใด ๆ ในบรรดาผู้ที่เคยสรรเสริญเจ้าคุณมาแล้ว เพราะซึมทราบละเอียดสุขุมในคุณความดีของเจ้าคุณมากกว่าท่านทั้งหลายเหล่านั้น ค่าที่เคยรู้จักและเคยรับพระคุณจากเจ้าคุณตั้งแต่ยังอยู่เมืองสยามด้วยกันประการหนึ่ง ทั้งด้วยเหตุที่ได้เป็นล่ามเจ้าคุณตลอดเวลาที่เจ้าคุณมาอยู่เมืองฝรั่งเศสจนกาลบัดนี้ จึงได้รู้แก่ใจเห็นแก่ตาชัด ๆ ว่า ที่ชาวเมืองนี้สรรเสริญพระบารมีของพระเจ้ากรุงสยามและ

คุณความดีของเจ้าคุณยังห่างจากความเป็นจริงอีกมากนัก ความรู้สึกอันเกิดแต่น้ำใสใจจริงของอาตมภาพนี้แหละ อาตมภาพใคร่จะแสดงให้เจ้าคุณทราบต่อหน้าประชุมชนจริง ๆ หากแต่โอกาสยังไม่ให้ บัดนี้โอกาสมาถึงเข้าแล้ว อาตมภาพจึงรู้สึกปิติยินดีเป็นอย่างยิ่ง.

อันว่าคนทั้งหลายในเมืองนี้รู้สึกในกฤษดาภินิหาร พระคุณความดีงามแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจริง เพราะเกียรติคุณของพระองค์ฟุ้งขจรมาในทั่วสารทิศ ใคร ๆ ในโลกจึงเลยทราบได้ว่าแต่ในพระมหากษัตริย์ในบุรพทิศด้วยกัน พระเจ้ากรุงสยามเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งทรัพย์สมบัติพัศถาน และพระปรีชาเฉลียวฉลาดยิ่ง พระองค์ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง หลงแก่ขัตติยมานะประการใดประการหนึ่ง ทรงรางวัลคนดีไม่ว่าชนชาติตระกูลใด พระองค์ทรงพากเพียรพยายามเพื่อบำรุงกรุงสยามให้รุ่งเรือง ทรงผ่อนสั้นผันยาว ถ่อมและทรงพระองค์ตามศักดิอันควรแก่พระมหากษัตริย์ มิให้คนสูงหมิ่นพระบารมี มิให้คนต่ำเกรงกลัวจนเกินกว่าเหตุ ซึ่งเป็นเครื่องชักจูงน้ำใจของชาวต่างประเทศไม่ว่าสกุลภาษาใด ให้เข้ามาพึ่งพระบารมีหาที่สิ้นสุดมิได้ ซ้ำใคร ๆ ก็ทราบอยู่ดีว่า ถึงแม้พระองค์ทรงนับถือศาสนาที่ผิดแผกแปลกประหลาดกว่าศาสนาของคนที่ไปอยู่ในพระราชสีมาอาณาจักรของพระองค์ พระองค์มีพระทัยกว้างขวางอุปถัมภ์บำรุงทุกศาสนา เช่นพระสงฆ์สัปบุรุษคริศตัง พระ

องค์ทรงถือเสมือนหนึ่งว่าเป็นบุตรในอุทรของพระองค์ พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์เหล่านี้แผ่ไพศาลไปทั่วสารทิศ ใคร ๆ ก็รู้อยู่ดังที่ว่ามาแล้ว แต่ใครเล่าจะมารู้สึกสนิทสนมเท่ากับอาตมภาพผู้ที่ได้มีโอกาสไปอยู่เมืองไทย เห็นแก่ตารู้แก่ใจเป็นเวลานานหลายปี.

ส่วนตัวเจ้าคุณราชทูตเล่า ใคร ๆ ในเมืองนี้ลือว่าเจ้าคุณเฉลียวฉลาดดังนี้ดังนั้น แท้จริงคนที่พูดดังนี้รู้ก็แต่ตามสำเนียงคำแปลของอาตมภาพคนเดียวเท่านั้น และความสัตย์จริงอาตมภาพแทบจะอายแก่ใจไม่รู้กี่ครั้งกี่หน ต่อเมื่อเจ้าคุณถูกซักถามความเห็นแล้วเจ้าคุณวานให้อาตมภาพแปลคำตอบของเจ้าคุณ อาตมภาพรู้สึกดีแสนดีว่าคำแปลกับคำจริงของเจ้าคุณห่างกันเป็นเส้นเป็นโยชน์ทีเดียวก็ว่าได้ ที่รสเผ็ด ๆ มัน ๆ อร่อย ๆ ในภาษาสยามตามที่เจ้าคุณใช้พูดนั้นมีอยู่ทุกรสชาติตามแต่เรื่อง ครั้นแปลสิกลายเป็นของจืดราวกับน้ำท่าอะไรมิรู้ ยากแท้ที่จะอธิบายให้เข้าใจรู้ได้ดี เป็นการหนักใจไม่น้อยเมื่อจะแปลออกมาเป็นฝรั่งเศส ที่จะรักษารสชาติในคำพูดของเจ้าคุณมิให้ระเหยศูนย์เป็นลมไป สิ่งที่ชาวเมืองนี้ชมในเจ้าคุณ คือกิริยาอ่อนโยนตามใจผู้ต้อนรับ ไม่ว่าเจ้าคุณจะไปในสถานที่ใด เขายังชมเจ้าคุณที่เป็นคนใจเยือกเย็นไม่มุทลุดุดันเลย ใช้แต่น้ำเย็นอยู่เสมอ นอกนั้นเขายังชมเจ้าคุณอีกเป็นร้อยแปดประการ และก็เป็นความจริงของเขาทั้งนั้น แต่เขาเหล่านี้ ถ้าเขาได้มีโอกาส

อยู่ร่วมบ้านช่องกับเจ้าคุณมานมนานเหมือนอย่างอาตมภาพแล้ว จะมิกล่าวเหลิงไปถึงสวรรค์แลหรือ เพราะคุณสมบัติของเจ้าคุณเท่าที่เขาได้สังเกตเห็นนั้น ถ้าจะนำมาเปรียบกับที่อาตมภาพได้เห็นเองอยู่ทุกคืนวัน ก็เหมือนแสงหิ่งห้อยมาเปรียบกับแสงพระอาทิตย์ก็ปานกัน นี่อาศัยพระบารมีของพระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทรงพระประสงค์ให้อาตมภาพติดตามมาเป็นล่ามเจ้าคุณในเที่ยวนี้ จึงได้มีโอกาสเห็นคุณความดีของเจ้าคุณลึกซึ้งคัมภีรภาพแท้จริงเมื่ออาตมภาพระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณแห่งพระเจ้ากรุงสยาม และกิริยาน่ารักนับถือของเจ้าคุณแล้ว ว่าแต่ลำพังเป็นมนุษย์ต่อมนุษย์ด้วยกัน ก็รู้สึกอยากสรรเสริญและอยากปรารถนาดีต่ออยู่หาที่สิ้นสุดมิได้ แต่ว่าเมื่ออาตมภาพมาตรองเห็นพระมหากรุณาธิคุณของพระผู้เป็นเจ้าซึ่งเป็นต้นเหตุให้ความสำราญใจได้บังเกิดแก่อาตมภาพเห็นปานฉะนี้ ทำให้อยากแสนที่จะอยากตอบแทนคุณความดีที่อาตมภาพได้รับนั้น เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามกับเจ้าคุณและประชาชนทั่วไปในประเทศนั้น ได้มีความชื่นชมยินดีเป็นผาสุกทั่วหน้ากันในโลกนี้สิ้นกาลนาน และเพื่อต่างจะได้ร่วมสถานอภิรมย์ยินดียิ่งในวิมานสวรรค์กับพระองค์เป็นนิรันตรกาล."

ครั้นสิ้นกระแสชัยมงคลกถาฝ่ายพระสงฆ์นั้นแล้ว ท่านอัครราชทูตแสดงความขอบใจแล้วขอบใจเล่าในนามของท่านเองทั้งในนามของชาติสยาม มีสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นอาทิ

ว่าจะมิรู้ลืมตลอดชีวิต ท่านอัครราชทูตว่า--

"เดิมเมื่อจะมาเมืองฝรั่งเศสนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงรับสั่งซ้ำอยู่เสมอว่า ถ้าติดขัดประการใดเมื่อไรให้ไว้ใจพวกบาดหลวงเถอะ ถ้ากิจการใดแก้ไม่ได้ไม่สำเร็จ ก็จงมอบกิจการนั้นให้เป็นภาระของท่านบาดหลวงเถอะ ท่านจักช่วยแก้ไขให้สำเร็จทุกประการ ก็เป็นการสมพระราชประสงค์ทุกสิ่งทุกอย่างดังที่ทรงรับสั่งนั้น สมควรแล้วที่จะไว้วางใจในท่าน เพราะเห็นแล้วว่าท่านล้วนตั้งอยู่ในศีลในธรรมแท้ แต่ความจริงนี้ ขอท่านทั้งหลายจงอย่ามีความวิตก ถ้ากลับถึงเมืองไทยเมื่อใด ก็จะมิลืมที่จะกราบบังคมทูลให้ทรงทราบโดยละเอียด ให้พระองค์ซึมทราบดีในพระคุณของสำนักนี้ ซึ่งมีต่อพระองค์และต่อพวกราชทูตของพระองค์ จะมิลืมที่จะกล่าวสรรเสริญให้สมกับเมตตากรุณาคุณ ซึ่งราชทูตของพระองค์ได้รับจากสำนักนี้ทุกคืนวันนับแต่เริ่มที่ได้เหยียบประเทศฝรั่งเศสมา แท้จริงในเมืองนี้เราก็ได้เคยไปเยี่ยมใครต่อใครมาเป็นอันมากแล้ว แต่ก็ยังไม่มีสำนักใดที่พวกเราชาวสยามทั้งหลาย ได้ยินดีมาเยี่ยมเท่ากับสำนักสามเณรมิซซังต่างประเทศนี้เลย หากว่าต่อไปข้างหน้าพวกเราราชทูตสยามได้มีโอกาสสนองพระคุณนี้ต่อคณะบาดหลวงสำนักนี้ซึ่งไปเมืองไทยนั้น ขอจงอย่ามีความวิตกจะสนองให้ถึงขนาดสมกับพระคุณที่ได้รับในคราวนี้ทีเดียว"

เมื่อสิ้นคำท่านอัครราชทูตแล้ว เจ้าพนักงานภัตตกิจก็มา

เชิญที่ประชุมให้เข้าห้องรับประทานอาหารว่าง จึงได้เลิกการประชุม และต่างพากันไปในห้องนั้นทันที การเลี้ยงอาหารราชทูตที่สำนักสามเณรมิซซังคราวนี้ จัดเป็นการใหญ่โตอย่างกับในวังหลวง จนเป็นเหตุให้ท่านอธิการเองซึ่งรู้ใจท่านราชทูตว่าโปรดข้างมัธยัสถ์ดุจเดียวกับเป็นสงฆ์องค์หนึ่งเหมือนกัน รู้สึกกระดากใจ ถึงกับออกปากว่ากับท่านราชทูตว่า-- "เจ้าคุณจงอย่าพึ่งติความฟุ่มเฟือยในการใช้อาหารการกินของสำนักนี้เลย เพราะเป็นความสัตย์จริงการเลี้ยงทุกวันธรรมดาหาเป็นเช่นดังวันนี้ไม่ ขอสืบต่อขุนนางสองคนของเจ้าคุณที่ได้มากินเข้าที่นี่คราวหนึ่ง เมื่อเจ้าคุณไปเที่ยวข้างเหนือโน้นคงรู้ดี ความจริงเรื่องมันเป็นดังนี้ คือเมื่อข่าวลือว่าเจ้าคุณราชทูตได้รับปากว่า จะมากินเข้าที่สำนักนี้แล้ว มีทายิกาใจศรัทธาคนหนึ่งเห็นความขัดข้องของอาตมะบรรดาสงฆ์ในสำนักนี้ที่จะรับรองราชทูตของพระเจ้ากรุงสยามให้สมควรกับเกียรติยศของพระองค์ นางทายิกานั้นจึงรับเป็นภาระธุระในการจัดเลี้ยงราชทูตคราวนี้ โดยสำนักสามเณรไม่ต้องเป็นธุระเลย อันว่าเครื่องโต๊ะ ซึ่งล้วนเป็นเงินเป็นทองติดตราขุนนางชั้นสูงในเมืองฝรั่งเศส พร้อมด้วยอาหารเครื่องบริโภคและองุ่นวิเศษมีชื่อที่ได้นำมาเลี้ยงนี้ ล้วนแต่นางทายิกาคนนั้นออกให้ทั้งสิ้น ขอเจ้าคุณจงโปรดทราบไว้หาไม่อาจเข้าใจผิดไปสนัดใจ"

ท่านอธิการว่าพลางชี้ไปทางห้องใน ก็เห็นจัดการอย่าง

บริบูรณ์จริง มีคนใช้แต่งเครื่องแบบติดตราขุนนางสามีนางทายิกาผู้ศรัทธานั้นคอยประจำเผ้าท่านอัครราชทูต อุปทูต ตรีทูต และขุนนางอื่นคนละสองคนทุก ๆ คน แต่ถึงจัดการเลี้ยงเป็นการใหญ่โตฉะนี้ ท่านอธิการได้ร้องขอจากนางทายิกานั้น ให้จัดการเลี้ยงราชทูตอย่างฉันวัด ๆ คือให้ต่างบริโภคอาหารโดยเสงี่ยมกิริยาวาจาตามธรรมเนียมที่เคยเป็นมาในสำนักสามเณรนั้น มิให้มีการหัวเราะเอิกเกริกเฮฮาประการใดประการหนึ่งเลยเป็นอันขาด เพื่อเป็นการตักเตือนที่ประชุมเลี้ยง ให้สำนึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระผู้เป็นเจ้า ซึ่งทรงประทานอาหารนั้นให้ต่างอิ่มหนำสำราญ มีเรี่ยวมีแรงสำหรับฉลองพระเดชพระคุณของพระองค์ในกาลข้างหน้าต่อไป อาศัยคำขอร้องของท่านอธิการนี้ การก็ได้เป็นไปอย่างสุภาพเรียบร้อย สมควรกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และเกียรติยศแห่งราชทูตทุกประการ.

พอเลี้ยงราชทูตเสร็จแล้วก็จัดการสนทนาปราศรัยกันในห้องอื่น เพื่อให้คนที่ตามราชทูตมาเช่นล่าม เสมียนและพนักงานอื่นได้มีโอกาสรับประทานอาหารด้วย และครั้นนาฬิกาตี ๔ ทุ่ม ท่านอัครราชทูตก็ลาท่านเจ้าอธิการเดอบรีซาเซียร์ และที่ประชุมก็พากันกลับยังสำนักของตน.

บทที่ ๖๙

คนไทยสอบไล่ชั้นมหาปริญญา.

เพื่อจะเชิดชูเกียรติคุณและความสามารถของชาวสยามให้ปรากฏต่อชาวฝรั่งเศสให้ยิ่งขึ้น คณะบาดหลวงมิซซังต่างประเทศจึงได้ปรารภถึงการที่จะนำนักเรียนไทยคนหนึ่ง (ซึ่งเวลานั้นอยู่ในกรุงปารีส) บิดาเป็นชาวเบงคาลีและมารดาเป็นไทย ชื่ออันโตนีปิ่นโต ให้เข้าสอบไล่วิชชาตามหลักสูตรของมหาวิทยาลัยซอร์บอน เป็นการเปิดเผยต่อหน้าคณะปริญญาต่าง ๆ ของมหาวิทยาลัยนั้น เพื่อจะได้รับประกาศนียบัตรเป็นมหาปริญญาแห่งมหาวิทยาลัยซอร์บอนด้วยบ้าง เมื่อราชทูตสยามได้ทราบในความปรารภของท่านบาดหลวงดังนั้นก็เห็นด้วยทุกประการ และตัวท่านกับมิตรสหายของมิซซังอื่น ๆ เป็นอันมากยังได้พากันแนะนำด้วยว่า ควรอุทิศถวายคำแก้ปัญหาข้อสอบปริญญาของนักเรียนไทยคนนั้น แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส และเชื่อกันว่าคงพอพระทัยรับ จะได้เป็นที่สง่าผ่าเผยยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ที่ตรงนี้ขออธิบายสำหรับคนที่ยังไม่ชินกับวิธีสอบเป็นปริญญาตามมหาวิทยาลัยเมืองฝรั่งว่า การที่จะสอบเป็นมหาปริญญานั้น ไม่ดำเนิรตามวิธีสอบนักเรียนในโรงเรียนสามัญเลย ในโรงเรียนสามัญนักเรียนมีแต่ตอบคำถามของผู้สอบ หรือข้อถามของผู้สอบ ถ้าตอบถูกก็นับว่าสอบไล่ได้ แต่สำหรับตำแหน่งมหาปริญญานั้น สมมตว่าผู้สมัคร

สอบมีความรู้มากอยู่แล้ว จนอาจเป็นอาจารย์ชั้นสูงได้เองแล้ว เพราะเหตุนี้ แทนที่จะมีข้อถามให้ผู้สมัครสอบตอบนั้น ผู้สมัครสอบเองต้องเป็นเหมือนหนึ่งอาจารย์ผู้ออกมาแก้อธิบายปัญหาใดปัญหาหนึ่งตามอนุมัติความรู้เห็นชอบของตนให้ที่ประชุมคณะมหาปริญญาเก่าฟัง ถ้าแก้ปัญหานั้นโดยละเอียดสุขุมเพียงพอจนเป็นที่พอใจของมหาปริญญาผู้ประชุมฟัง ทั้งโต้เถียงถูกต้องกับมหาปริญญาผู้อาจซักถามในท่ามกลางที่ประชุมนั้น ก็นับว่าผู้นั้นเป็นมหาปริญญาคนหนึ่ง วิธีสอบชั้นมหาปริญญานี้ ผู้ที่จะสอบต้องตระเตรียมตนตามลำพังโดยค้นหาความรู้ตามหนังสือเก่าใหม่ ประกอบกับความเห็นของตนเอง แล้วเรียบเรียงขึ้นเป็นหนังสือเล่มหนึ่งซึ่งเรียกว่า "คำแก้ปัญหาข้อสอบมหาปริญญา" และธรรมดาหนังสือคำแก้ปัญหาข้อสอบมหาปริญญานี้ ในหน้าต้นมักต้องมีคำอุทิศให้ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นที่นับถือของผู้สมัครสอบคล้าย ๆ กับฝากตัวให้อยู่ในร่มเงาบารมีของท่านผู้นั้น และเพื่อแสดงความกตัญญูกับความเคารพด้วย โดยอาศัยขนบธรรมเนียมนี้คำอุทิศ "คำแก้ปัญญาข้อสอบมหาปริญญา" ของนักเรียนไทยอันโตนีโป่นโต จึงได้อุทิศถวายแด่พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ซึ่งเป็นราชูปถัมภกอันใหญ่ยิ่งในสมัยนั้น) เมื่อตกลงกันในเรื่องอุทิศคำปรารภเบื้องต้นของ "คำแก้ปัญหาข้อสอบมหาปริญญา" นั้นแล้ว ท่านมหาสังฆราชแห่งกรุงปารีสได้รับธุระจัดการพานักเรียนไทยนั้นไปเฝ้าถวายตัวตามธรรมเนียม ครั้น

ถึงวันที่ ๒๗ เดือนธันวาคม ท่านมหาสังฆราชกับท่านอธิการเดอบรึซาเซียร์หัวหน้าโรงเรียนมิซซังต่างประเทศ กับบาดหลวงอีกองค์หนึ่งก็ได้พากันไปเฝ้าที่พระที่นั่งวังแวร์ซายส์ เวลาเสวยพระกระยาหารกลางวันแล้ว มีรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้า นักเรียนปีนโตถือ "คำแก้ปัญหาข้อสอบ" ซึ่งพิมพ์ด้วยกระดาษต่วนมีขอบเงินขอบทองสลับกัน เข้าไปต่อหน้าพระที่นั่ง ขณะนั้นท่านอธิการเดอบรึซาเซียร์ จึงกราบทูลว่า "ข้าแต่มหาบพิตร อาตมภาพขอนำนักเรียนสงฆ์ชาวไทยซึ่งได้เรียนในสำนักพระสงฆ์ฝรั่งเศสที่เกาะมหาพราหมณ์ ใกล้พระนครหลวงเมืองสยามตั้งแต่อายุ ๕ ขวบ และซึ่งเวลานี้มีความรู้อาจเข้าสอบชั้นมหาปริญญาได้ ให้เข้ามาสอบไล่ชั้นมหาปริญญาแห่งมหาวิทยาลัยของพระองค์ ขอพระองค์ทรงพระมหากรุณาโปรดรับคำอุทิศ "คำแก้ข้อสอบมหาปริญญา" ของเขาไว้เป็นสักขีพะยานแห่งพระมหากรุณาธิคุณอันหาที่เปรียบมิได้ ของพระองค์ต่อโรงเรียนฝรั่งเศสในพระบรมราชูปถัมภ์ที่เขาได้ศึกษาวิชาความรู้มา ทั้งต่อชาติประเทศสยามอันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนที่รักยิ่งของเขาอีกชั้นหนึ่งด้วย ขอถวายพระพร" พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงตรัสตอบว่า "ดีแล้วคุณพ่อ ดีแล้วฉันยินดีรับคำอุทิศนั้น" แล้วท่านอธิการทูลขอพระราชทานอภัยต่อไปว่า "อาตมภาพขอรับพระราชทานอภัยในการที่บังอาจเข้ามาเฝ้าพระองค์อย่างกันเอง ขอพระองค์ทรงพระเมตตา

อย่าทรงเห็นเป็นการหมิ่นพระเดชานุภาพเลย เพราะธรรมดาสงฆ์ยิ่งสงฆ์สำหรับท่องเที่ยวสั่งสอนในนานาชาติ เช่นอย่างคณะมิซซังของอาตมภาพนี้แล้ว เป็นอันเหลือวิสัยที่จะปฏิบัติในเชิงเฝ้าแหนเหมือนคนเคยกับพระราชสำนักได้ ที่จริงมิใช่จะไม่ยินดีแสดงความ พระมหากรุณาธิคุณ ให้ถูกระเบียบก็หามิได้ อาตมภาพรู้สึกในพระมหากรุณาธิคุณเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ แต่กระนั้นอาตมภาพหายวิตกในข้อนี้ เพราะทราบพระทัยของพระองค์ ว่าทรงโปรดข้างความสัตย์ซื่อสุภาพราบเรียบยิ่งกว่าคุณสมบัติอื่น สำหรับสงฆ์มิซซังเช่นอย่างอาตมภาพนี้" ที่ตรงนี้ทรงรับสั่งเป็นคำรบสองว่า "ดีแล้วคุณพ่อ ดีแล้ว เท่านี้ฉันยินดีมาก ถ้ายิ่งกว่านี้ ฉันจึงจะไม่ชอบ" ท่านอธิการทูลตอบไปว่า "วิธีแสดงความกตัญญูรู้ในพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ต่อคณะของอาตมภาพสงฆ์มิซซังนี้ คือภาวนาอุทิศถวายพระองค์ทุกเช้าเย็น เช่นเมื่อเดือนก่อนที่ทราบว่าพระองค์ไม่ทรงสำราญพระกาย บรรดาอาตมภาพสงฆ์คณะมิซซังทั้งหลายมีแต่อ้อนวอนต่อพระพุทธเจ้าเป็นพิเศษ เร้าพระองค์ให้ทรงโปรดบำรุงรักษาพระองค์ให้พ้นอุปัทวันตราย และเวลานี้ก็มีแต่โมทนาพระคุณของพระองค์ ที่ได้ทรงโปรดให้เป็นไปสมกับความปรารถนาอันสุจริตของอาตมภาพ ๆ จึงได้มีโอกาสอันมหาประเสริฐมาเฝ้าพระองค์กำลังทรงพระสำราญอยู่ในบัดเดี๋ยวนี้" ที่ตรงนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงรับสั่งเป็นวาระที่สามว่า "ดี

แล้วคุณพ่อ ดีแล้วอย่างนี้ ขอคุณพ่อช่วยสวดให้ฉันมาก ๆ เถิด" แล้วต่างก็ถวายคำนับลาออกจากที่เฝ้า.

ครั้นถึงวันที่นักเรียนไทยอันโตนีบิ่นโตเข้าไปแก้ปัญหาสอบเป็นมหาปริญญานั้น คณะราชทูตไทยก็ได้ไปประชุมฟังอยู่ด้วย เพราะท่านมีความยินดีด้วยเหตุสองประการ ประการต้น เพราะการสอบแก้ปัญหามหาปริญญาวันนั้น เป็นเกียรติยศพิเศษสำหรับชนชาติไทยทั่วไป และสำหรับคณะท่านเองด้วย ประการสองเพราะจะได้เป็นโอกาสไปเชยชมสถานมหาวิทยาลัยใหญ่ของประเทศฝรั่งเศส ซึ่งตนยังไม่รู้เห็นว่าเป็นอย่างไร.

รถราชทูตถึงมหาวิทยาลัยเวลาบ่าย ๒ นาฬิกาครึ่ง พอถึงประตูมหาวิทยาลัยคณะปริญญาเก่า ๆ ของสำนักนั้น ก็ได้ออกมาคำนับรับรองท่าน และพาไปนั่งพักอยู่ในห้องอบไฟข้างห้องประชุมใหญ่ที่นักเรียนไทยจะเข้าสอบ พอถึงในห้องนั้นแล้ว ท่านมหาปริญญาผู้มีอาวุโสได้ลุกขึ้นกล่าวคำเชื้อเชิญว่า-- "ข้าแต่ท่านราชทูต ในโอกาสที่ท่านมาถึงมหาวิทยาลัยซอร์บอนนี้ บรรดาข้าพเจ้าชาวสำนักนี้รู้สึกเป็นการสมควรอย่างยิ่ง ที่จะแสดงความขอบพระเดชพระคุณต่อพระเจ้าแผ่นดินสยามพระมหากษัตริย์ของท่าน เพราะทราบว่าพระองค์ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงบำรุงปริญญาแห่งสำนักนี้ ในพระราชอาณาเขตต์ของพระองค์ ทรงอนุญาตให้ตั้งสำนักศึกษาเล่าเรียน ดังปรากฏจากตัวอย่างนักเรียนไทยซึ่งจะเข้าสอบชั้นปริญญาในวันนี้ และซึ่งเคยได้ศึกษาเล่า

เรียนต่ออาจารย์สำนักนี้ กล่าวคือบาดหลวงบางองค์ซึ่งช่วยกันตั้งโรงเรียนมหาพราหมณ์ใกล้พระนครศรีอยุทธยามาแล้ว อาศัยเหตุผลนี้เมื่อเจ้าคุณราชทูตกลับไปยังประเทศสยามแล้ว ขอเจ้าคุณได้โปรดนำความรู้สึกของบรรดาปริญญาชาวมหาวิทยาลัยซอร์บอนนี้ ให้ทรงทราบในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพระเจ้ากรุงสยามด้วย."

เจ้าคุณอัครราชทูตตอบว่า-- "ข้อนี้ข้าพเจ้าคงไม่ลืมและข้าพเจ้ายินดีรับรองต่อมหาปริญญาทั้งหลายมีท่านเป็นต้น ว่าพระมหากษัตริย์ของข้าพเจ้าคงทรงพอพระทัยในการสั่งสอนของมหาปริญญาแห่งสำนักนี้ ซึ่งจะออกไปสอนในประเทศของพระองค์เท่าเดิมหรือยิ่งกว่าเดิมเสียอีก จะตั้งสั่งสอนศาสนาก็ดีในบรรดาพลเมืองของพระองค์ใคร จะพึ่งจะถือพระองค์คงอนุญาตแต่เดิมมา พระองค์ทรงอุปถัมภ์ค้ำชู บาดหลวงผู้เป็นปริญญาจากสำนักนี้ด้วยประการใด ต่อเมื่อข้าพเจ้าไปนี้ รับรองว่าพระองค์คงทรงทะนุบำรุงและช่วยเหลือด้วยน้ำพระทัยกรุณาดุจเดียวกันขอท่านจงโปรดอธิบายให้คณะมหาปริญญาทราบทั่วกันเถิด"

ถัดจากนี้ไปราชทูตได้ไปดูโบสถ์ของมหาวิทยาลัยนั้น ท่านว่าทรวดทรงเหมาะดี ลายกนกงดงาม และพระแท่นที่บูชาก็เป็นชิ้นฝีมืออย่างเอกอุอยู่ทั้งแท่น แล้วก็ได้พากันเข้าไปในห้องสมุดของมหาวิทยาลัยนั้น พอเข้าไปข้างในเห็นสูงแลโล่ง แต่กระนั้นก็มีชั้นเชิงและตู้โต๊ะอันเต็มไปด้วยหนังสือต่างๆ นาๆ นับ

แต่พื้นจนเพดานก็ตกใจร้องว่า-- "แหม ใหญ่จริง" บรรณารักษ์ได้เอาพงศาวดารกรุงโรมาเขียนด้วยมือจินตกวีเอก ในสมัยโบราณชื่อติตลิฟมาให้ท่านอัครราชทูตดู ล้วนแต่มีรูปวาดเขียนย่อม ๆ อยู่ในนั้น ว่าด้วยชาวโรมันกระทำสงครามเป็นเล่มวิเศษยิ่ง ส่วนท่านอุปทูตซึ่งเป็นผู้ได้เคยไปเที่ยวมามากในต่างประเทศฝ่ายตะวันออกก่อนที่จะออกมาเป็นอุปทูตคราวนี้ ท่านบรรณารักษ์ไปหยิบพระคัมภีร์โกหรั่นของชาวอาหรับเขียนด้วยมือในแพรต่วนอย่างละเอียดมาให้ชม เพราะเป็นชิ้นวิเศษของห้องสมุดนั้นอีกชิ้นหนึ่งเหมือนกัน นอกนั้นท่านราชทูตทั้งหลายยังได้แสดงความพอใจที่จะดูหนังสือที่พิมพ์ขึ้นในรัชชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้า ซึ่งมักกล่าวถึงศึกสงครามต่าง ๆ ซึ่งพระองค์ได้มีชัยชะนะต่อพระราชศัตรูเป็นอเนกอนันตังจนเพลิน นอกนั้นท่านราชทูตยังได้ชี้ทางกลับไปเมืองไทยที่ลูกโลกซึ่งมีอยู่นั้น ทั้งได้บอกชื่อดาวดาราเป็นภาษาไทยในแผนที่ท้องฟ้านภากาศเป็นอันมากอีกด้วย แล้วต่างได้พากันออกจากห้องสมุดลงไปห้องประชุมใหญ่ สำหรับเป็นพะยานฟังคำอธิบายของนักเรียนอันโตนีปิ่นโตว่าจะได้ตอบกับมหาปริญญาซอร์บอนอย่างไร.

แรกที่เข้าไปในห้องประชุม ท่านราชทูตทั้งหลายถวายบังคมพระบรมรูป ซึ่งตั้งเป็นประธานอยู่ในที่นั้นก่อนแล้ว จึงได้คำนับท่านผู้เป็นหัวหน้ากรรมการสอบ พร้อมทั้งบรรดาท่าน

นักปราชญ์ราชปริญญาทั้งหลาย ผู้มาประชุมฟังและซักไซ้ไต่ถาม แล้วจึงได้นั่งลงในที่ของตน.

ท่านราชทูตอยู่ดูการสอบนั้นตลอดเวลาที่นักเรียนไทยอันโตนีปินโตแก้ปัญหาให้ที่ประชุมฟัง เมื่อแก้เสร็จแล้วท่านผู้เป็นหัวหน้าแสดงความเห็นว่าการเรียบเรียงข้ออธิบายทั้งคำโต้ตอบของนักเรียนอันโตนีปินโตนั้นล้วนแต่ดีน่าชมน่าสรรเสริญ แล้วท่านได้ตักเตือนปริญญาใหม่ชาวไทยคนนั้นว่า-- "ดีแล้วท่าน เท่าที่ท่านแสดงความสามารถอยู่นี้ก็เป็นที่น่าชมเป็นอันมากทีเดียว แต่ถ้าจะให้ดีจริง แต่นี้ไปควรท่านจะผูกใจศึกษาต่อ ๆ ขึ้นไปเป็นลำดับ เพราะว่าธรรมดาความรู้แล้วไม่มีที่สิ้นสุด ยิ่งรู้ยิ่งมีข้อปัญหาที่ควรต้องเรียนอีกต่อไป" เมื่อท่านราชทูตได้ฟังท่านผู้ที่เป็นประธานในหมู่ปราชญ์ด้วยกัน กล่าวคำชมเชยนักเรียนไทยอันโตนีปินโตก็เป็นที่พอใจอย่างยิ่ง แต่ท่านมาคิดฉงนว่า "เออก็ขณะเมื่อนักเรียนไทยอันโตนีปินโตกล่าวโต้ตอบปัญหากับพวกปราชญ์อยู่นั้น ที่ประชุมได้พากันตบมืออยู่เอิกเกริกเช่นนี้ ทำไมหนอท่านผู้เป็นประธานจึงยังกล่าวชมเชยเล่า การตบมือนั้นมิใช่การดูถูกดูหมิ่นแลหรือ" ที่ท่านคิดดังนี้ก็เพราะธรรมเนียมไทยแต่โบราณหาได้ใช้การตบมือเป็นที่ชมเชยในกลางประชุมดังนี้ไม่ จึงเป็นการจำเป็นต้องอธิบายให้ราชทูตฟังว่า "การที่ได้ตบมือเป็นครั้งคราวเมื่อนักเรียนไทยตอบนั้น หาใช่การเยาะเย้ยหรือหมิ่นประมาทไม่ เป็นคำชมเชยต่างหาก ตรง

ไหนเขาตอบคำซักไซ้เฉียบแหลมแยบคายดีที่ประชุมจึงตบมือชม หาใช่การประมาทหรือเยาะเย้ยไม่" ท่านราชทูตรู้ดังนี้ก็ดีใจที่ตัวได้แลเห็นชาวไทยเหมือนตนมาอยู่ในท่ามกลางหมู่ปราชญ์ราชปริญญา และได้รับคำชมเชยถึงเพียงนี้ เมื่อราชทูตจะลาออกไปนั้น คณะปริญญาก็ได้ติดตามไปส่งถึงรถ เป็นการแสดงความเคารพด้วย.

บทที่ ๗๐
ราชทูตไปดูโรงเรียนมหาราชวิทยาลัยชื่อหลุยเลอครังด์.

นอกจากไปดูมหาวิทยาลัยซอร์บอนดังที่กล่าวมานี้ ท่านราชทูตไทยยังได้ไปดูมหาวิทยาลัยชื่อหลุยเลอครังด์ เพราะเป็นมหาวิทยาลัยที่อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์โดยจำเพาะ และที่นั้นได้มีข้อแปลกน่าเล่าสู่กันฟังอยู่สิ่งหนึ่ง คือโรงเรียนนั้นเป็นโรงเรียนสำหรับลูกเจ้าลูกนายทั้งฝรั่งเศสและต่างประเทศ มีนักเรียนอยู่ประมาณสามพันคน แบ่งเป็น ๒๔ ชาติด้วยกัน และตามธรรมเนียมของโรงเรียนนั้นนักเรียนทั้ง ๒๔ ชาติ ต้องออกมากล่าวคำปฏิสันถารต้อนรับแขกตามภาษาของตน เพราะฉะนั้นวันนั้นราชทูตต้องฟังคำต้อนรับถึง ๒๔ ภาษา ตามที่จะกล่าวเป็นลำดับต่อไปนี้คือ

๑. ภาษาปอลอญ ๒. ภาษาอาหรับ ๓. ภาษาอีตาเลียน

๔. ภาษาแอสปาญอล ๕. ภาษาละติน ๖. ภาษาไทย ๗. ภาษามงตะเนต์ (๑) ๘. ภาษาอัลคลกี (๒) ๙. ภาษาฟลามังด์ ๑๐. ภาษาเอยิปโต ๑๑. ภาษาจีน ๑๒ ภาษาเครีก ๑๓. ภาษาฮอลันดา ๑๔. ภาษาอังกฤษ ๑๕. ภาษาปอร์ตุเกส ๑๖. ภาษาคาลีบี (๓) ๑๗. ภาษาเดนมาร์ค ๑๘. ภาษาเฮเบรว ๑๙. ภาษาฝรั่งเศส ๒๐. ภาษาอัลบเนีย ๒๑. ภาษาเยอรมัน ๒๒. ภาษาซีเรียก ๒๓. ภาษาบรตาญ ๒๔. ภาษาตุร์ก

เมื่อทูตไทยได้ฟังสุนทรพจน์เหล่านี้จบ ท่านตอบอย่างเฉลียวฉลาดจนเป็นที่พอใจของผู้ฟังไม่ว่าชาติใดหมด เพราะท่านเลือกเฟ้นข้อใดข้อหนึ่งที่จำเพาะถูกนิสสัยใจคอของนักเรียนในชาตินั้น ๆ ซึ่งเป็นข้อแปลกอยู่ไม่น้อยที่สามารถรู้ลักษณะแห่งประเทศเล็กประเทศน้อยเหล่านั้นทุกประเทศ จนกล่าวให้ถูกจำเพาะชาติคณะได้ดังนั้น.

เมื่อราชทูตได้ฟังคำอวยพรเสร็จแล้ว ท่านอาจารย์ใหญ่ได้พาท่านไปบนระเบียงขณะเมื่อนักเรียนเหล่านั้นกำลังออกเล่นเพื่อให้เห็นคราวเดียวพร้อมกัน ท่านราชทูตแสดงความแปลกใจที่ได้เห็นเด็กมากด้วยกันถึงเพียงนี้ มารวมกันในโรงเรียนเดียวแล้วก่อนที่ท่านจะกลับนักเรียนทั้งหลายเหล่านั้น ได้พากันตบมือ

---

(๑) (๒) เป็นภาษาแขกแดงในประเทศคานาดา.

(๓) เป็นภาษาชั้นเดิมของคนที่อยู่ในประเทศคูยานา ในอเมริกาใต้

ร้องอวยชัยให้ราชทูตซึ่งเป็นธรรมเนียมของเขา เมื่อผู้ใหญ่ไปเยี่ยมโรงเรียน วิธีนี้ไม่ใช่แต่เพื่อแสดงความเคารพเท่านั้น เพื่อจะขอให้วันนั้นเป็นวันหยุดพักพิเศษ เนื่องจากการที่มีผู้มาเยี่ยมโรงเรียนนั้นอีกด้วย.

บทที่ ๗๑
ราชทูตไปเหยียบสถาน
โฮเต็ล เดอ คีส.

ในวันเดียวกันราชทูตได้ไปเหยียบสถานโฮเต็ลเดอคีส คือสถานที่อยู่ของราชนิกูลอันมีชื่อเสียงดังในเมืองฝรั่งเศส เรียกว่าท่านดึกเดอคีส แรกเข้าไปถึงสถานที่นั้นต้องผ่านไปทางห้องที่มีนักดนตรีกำลังทำเพลงไพเราะน่าฟังอยู่ ผู้ที่พาท่านไปใคร่จะให้ท่านรอฟังดนตรีสักพักหนึ่งก่อน แต่ราชทูตไม่ยอมรอฟัง บอกว่าต้องไปคำนับเจ้าของบ้านเสียก่อนแล้วจึงจะฟังดนตรีมะโหรีต่อไป ผู้ที่พาท่านไปก็คัดค้านท่านไม่ได้ เพราะท่านแสดงว่าเป็นผู้รู้ขนบธรรมเนียมผู้ดีอย่างสุขุมยิ่ง ก็เลยพากันเข้าไปหาท่านหญิงเดอมวาแซลเดอคีสเจ้าของบ้าน เมื่อเสร็จการคำนับกันแล้ว เจ้าพนักงานก็ได้พาราชทูตไปดูสถานที่นั้นจนทั่ว และท่านได้เที่ยวดูด้วยความสดวกใจมาก เพราะในบ้านนั้นเจ้าพนักงานทั้งหลายระวังรักษาหน้าที่ดี ไม่ยอมให้ใครมาเที่ยวเดินติดตามเจ้าคุณราชทูตพลุกพล่านเหมือนในสถานที่อื่น ๆ เป็นที่ชอบ

ใจของท่านเป็นอันมาก.

การเที่ยวชมสถานที่นั้นทำให้ท่านราชทูตตกตลึงไม่มีที่สุด เพราะเป็นสถานที่ใหญ่โตระโหฐานดุจเดียวกับพระราชวังหลวงทีเดียว ว่าข้างการตบแต่งเครื่องตู้โต๊ะและพรมเป็นต้น ของสถานโฮเต็ลเดอคีสนั้นมีชื่อเสียงมานมนาน ว่านอกจากพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ทั่วพระราชอาณาจักรจะหาที่เสมอเหมือนไม่ได้ ถึงวงดนตรีของท่านเล่า กรมมหรศพแทบจะสู้ไม่ได้ พอดูการอะไรต่ออะไรเสร็จแล้ว พวกมาเยี่ยมสถานนั้นทั้งเจ้าภาพก็ได้พากันไปฟังดนตรี แล้วพอได้เวลาท่านราชทูตก็ได้ลาออกไป.

บทที่ ๗๒
"มงเซียร์" คือสมเด็จพระอนุชาสิ้นพระชนม์ลง.

เวลาที่ราชทูตไทยยังอยู่ที่กรุงปารีสนั้น เผอิญสมเด็จพระอนุชาธิราชของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้สิ้นพระชนม์ลง ในโอกาสอันเศร้าโศกดังนี้ ท่านราชทูตได้ให้ตัดเสื้อสีดำไว้สวมใส่เป็นที่แสดงความสลดด้วย ข้อนี้เองเป็นที่แสดงให้เห็นความเคารพ ทั้งความอ่อนโยนไหวไปตามกาละเทศะของราชทูตไทย เพราะว่าธรรมเนียมเมืองไทยใช้วิธีนุ่งขาวห่มขาวเป็นการไว้ทุกข์ ไม่ใช้ดำเหมือนเมืองฝรั่ง และอีกประการหนึ่งท่านเป็นชนต่างชาติมิจำเป็นจะต้องไว้ทุกข์อะไรนักหนา

แต่กระนั้นท่านเห็นพระราชวงศ์และพลเมืองเป็นทุกข์นุ่งดำทั้งนั้น ท่านยังได้อนุโลมตามให้เป็นที่พอใจของคนทั่วไป อนึ่งพอได้ข่าวสิ้นพระชนม์ลง ท่านราชทูตก็ออกไปเยี่ยมพระญาติของพระองค์ มีท่านชายมงเซียร์เลอดึก ซึ่งเวลานี้ได้เลื่อนตำแหน่งแทนพระบิดาขึ้นเป็น "มงเซียร์เลอแปรงส์" เสียแล้ว ครั้นนั่งในที่อันสมควรข้างขวามือของเจ้าภาพ แล้วท่านอัครราชทูตได้ทูลให้ทราบความตั้งใจเดิมว่า-- "หม่อมฉันทั้งหลายได้ปรารภกันอยู่เสมอว่าจะหาโอกาสมาเฝ้าพระองค์สักเวลาหนึ่ง แต่เผอิญมาประสพเหตุอันน่าสลดเสียก่อนเช่นนี้ ทำให้หม่อมฉันทั้งหลายรู้สึกโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง ด้วยแทนที่จะได้แสดงรื่นเริงบรรเทิงใจในการที่ได้มาเฝ้าแหนพระองค์ กลับต้องมาแสดงทุกข์เหือดแห้งใจหาที่เปรียบมิได้ เพราะใช่โอกาสที่แสดงความเบิกบานสำราญใจในเมื่อพระบิดาของพระองค์เสด็จไปสู่ปรโลกเสียดังนี้" พระองค์มงเซียร์ทรงตอบว่า-- "การที่เจ้าคุณมาแสดงความเศร้าโศกเพื่อร่วมทุกข์กับฉันในโอกาสนี้เป็นที่ขอบใจมาก แม้ว่าพระบิดาของฉันมิได้มีโอกาสรู้จักกับเจ้าคุณ แต่ฉันทราบว่าท่านอยากทรงกระทำความคุ้นเคยกับเจ้าคุณอยู่เหมือนกัน หากพระโรคเบียดเบียฬอยู่ จึงไม่มีโอกาสชวนให้เจ้าคุณมาเฝ้าแหนได้ ที่จริงฉันทราบเป็นที่แน่ใจว่า ทรงเคารพและเชยชมเจ้าคุณราชทูตมาก ความเห็นต่าง ๆ ที่เจ้าคุณแสดงตามระยะทางขณะที่ไปเที่ยวทางมณฑลฝ่ายเหนือนั้น ท่านก็ทรงทราบละเอียด

หมดทุก ๆ คำก็ว่าได้ เพราะพระองค์ทรงสอดส่องในกิจราชการของเจ้าคุณด้วยเต็มพระทัย และเป็นความจริงพระองค์ท่านอยากได้ต้อนรับเจ้าคุณที่วังชังตีย์ เพื่อจะได้เป็นโอกาสแสดงความเคารพต่อเจ้าคุณผู้เป็นราชทูตของพระมหากษัตริย์สูง กับจะได้แสดงความพอใจในกิริยามรรยาทอันน่าวิสสาสะของเจ้าคุณด้วย" ที่ตรงนี้ท่านอัครราชทูตทูลว่า-- "หม่อมฉันขอทูลให้พระองค์ทรงทราบว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสยามได้รับข่าวสิ้นพระชนม์ แห่งสมเด็จพระบิดาของพระองค์แล้ว พระองค์คงทรงสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง เหตุที่หม่อมฉันทูลดังนี้ ก็คือเมื่อปีก่อนนั้นได้ข่าวไปถึงกรุงสยามมาครั้งหนึ่งแล้วว่าสมเด็จพระบิดาของพระองค์ทรงพระประชวร แล้วก็เลยเลื่องลือกันต่อไปว่าสิ้นพระชนม์เสียแล้ว ในเวลานั้นพระราชไมตรีในระวางทั้งสองพระนครยังหาแน่นแฟ้นเหมือนในเวลานี้ไม่ ต่างฝ่ายต่างยังไม่มีราชทูตไปมาหาสู่กันเหมือนในเวลานี้ แต่กระนั้นพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงพระราชประสงค์จะแสดงความเศร้าพระทัย พระองค์จึงมอบให้เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายสยามมีจดหมายทางราชการถามข่าว และแสดงทุกข์ร้อนมายังพระราชสำนักนี้เหมือนกัน แล้วต่อมาฝ่ายประเทศฝรั่งเศสพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งท่านเลอเชอวาเลียร์ เดอโชมงต์เป็นราชทูตพิเศษไปเจริญทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม ฝ่ายประเทศสยามจึงได้ทรงทราบจากราชทูตเดอโชมงต์นั้น ว่าพระ

บิดาของพระองค์หาได้สิ้นพระชนม์ลงอย่างข่าวที่เล่าลือไม่ พระองค์จึงได้กลับทรงเบิกบานพระทัยอย่างยิ่ง และส่วนหม่อมฉันนี้นับว่าเป็นผู้ประสพคราวเคราะห์กรรมร้ายแรงที่สุดจริง เพราะว่าเมื่อพระเจ้าแผ่นดินกำลังเบิกบานพระทัยในการที่ได้ทรงทราบว่าพระบิดาของพระองค์ยังทรงพระสำราญอยู่นี้ เป็นหน้าที่จำเพาะของหม่อมฉันที่จำเป็นจะต้องทำลายความเบิกบานพระทัย ของพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงสยามในอันที่จะกราบบังคมทูลให้ทรงทราบข่าวสิ้นพระชนม์แห่งพระบิดาของพระองค์"

"มงเซียร์เลอแปรงส์" ทรงตอบว่า-- "เป็นพระมหากรุณาธิคุณของพระเจ้าแผ่นดินสยามยิ่งนัก ที่พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในข่าวทุกข์สุขของตระกูลฉันฉะนี้ ขอเจ้าคุณได้โปรดกราบทูลยังพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ว่าฉันขอขอบพระมหากรุณาธิคุณพระเจ้ากรุงสยามแทนพระบิดาฉันด้วย การที่พระบิดาฉันมาสิ้นพระชนม์ลงโดยด่วนดังนี้ นับว่าเป็นการเคราะห์ร้ายสำหรับสองพระนคร หาไม่อาศัยท่านเจ้าคุณราชทูตนี้ พระบิดาฉันก็จะได้ข่าวแห่งมหามิตรภาพของพระเจ้าแผ่นดินไทย และฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยเล่า ก็จะได้ข่าวของพระบิดาฉันเมื่อเจ้าคุณกลับอย่างละเอียดละออ เป็นที่อิ่มเอิบใจยิ่ง แต่นี้ความตายมาตัดความหวังนี้เสียหมดแล้ว"

ท่านอัครราชทูตตอบว่า-- "เป็นที่เสียดายยิ่งที่พระองค์มาทรงด่วนทิวงคตดังนี้ เกือบ ๆ จะได้เฝ้าพระองค์ก็หลายครั้ง

มาแล้ว แต่เผอิญมามีเหตุจำเป็นเกิดขึ้นเสียก่อนทุกทีจนไม่ได้เฝ้าพระองค์ เช่นคราวหนึ่งจะไปเฝ้าพระองค์ที่วังชังตียก็เผอิญได้ข่าวว่าเสด็จไปเยี่ยมประชวรท่านหญิงดุเชสเดอบูร์บงที่วังฟงแตนโบลเสียแล้ว เดิมนึกว่าจะติดตามไปถึงวังฟงแตนโบลทีเดียวก็มีผู้ทักท้วง ว่าควรรอให้เสด็จกลับแล้วจึงไปเฝ้าจำเพาะที่วังของพระองค์ดีกว่า ก็เลยงดไม่ได้ไปและเลยไม่มีโอกาสจนพระองค์มาชิงทิวงคตเสียก่อนดังนี้ น่าเสียดายแท้ ๆ"

"มงเซียร์เลอแปรงส์" ทรงตอบว่า-- "น่าเสียดายจริงดังเจ้าคุณว่า แต่ไม่ใช่ว่าน่าเสียดายในส่วนเจ้าคุณฝ่ายเดียว ส่วนพระบิดาก็คงจะทรงยินดีในการพบปะเจ้าคุณเท่ากับที่เจ้าคุณมีความยินดีเอง แต่จะทำอย่างไรได้เล่าเจ้าคุณ ความตายไม่รอฟังใคร เอาเถิด ขอถามเจ้าคุณหน่อย การที่เจ้าคุณออกไปเที่ยวดูมณฑลฝ่ายเหนือคราวนี้ สนุกสนานหรือเบื่อรำคาญเป็นประการใดบ้าง เจ้าคุณโปรดเล่าให้ฉันฟังสักหน่อย ไม่หนาวเกินไปดอกหรือเจ้าคุณ ถนนหนทางเป็นอย่างไรบ้างน่ากลัวไม่เรียบร้อยเป็นแน่ คงทำความเนิ่นช้ารำไรให้เจ้าคุณต้องเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าเสียแย่ไม่ต้องสงสัย"

ท่านราชทูตทูลตอบว่า-- "ว่าข้างถนนหนทางนั้น ฝ่าบาทเข้าพระทัยถูก บางแห่งเดินไม่สะดวกอยู่บ้าง แต่ส่วนอากาศนั้นบ่นไม่ได้ ไม่หนาวนัก ถ้าจะเป็นเพราะบุญบารมีของพระเจ้าแผ่นดินและกุศลจิตต์ของพระองค์ที่ทรงมีพระทัยโอบเอื้ออารีต้อน

รับ และอนุญาตให้เฝ้าด้วยเมตตากรุณาจิตต์อันประเสริฐดังที่ปรากฏอยู่ในคำสนทนาปราศรัยทุกข์สุขในบัดเดียวนี้กะมัง อนึ่งเข้าของงดงามแปลก ๆ ที่เจ้าพนักงานพาไปดูนั้น มีมากต่อมากจนกระทั่งไม่มีเวลาคิดถึงเหนื่อยถึงหนาวอะไรหมด เพียงชมนี่ดูโน่นแล้วก็ไม่ว่างสักครู่เดียว ไม่ทันเบื่อทันรำคาญอะไรเลย อนึ่งเจ้าพนักงานกรมการทั้งหลายตามทางได้ต้อนรับอย่างเอาอกเอาใจที่สุด สมตามพระราชประสงค์ของพระเจ้าแผ่นดิน และเป็นโอกาสอันดีที่จะกล่าวชมเชยบรรดาเจ้าพนักงานทุกชั้น ที่ได้พบตามทางไปมาว่า ปฏิบัติตามคำรับสั่งโดยเคร่งครัดน่าชมเชยจริง จะหาที่ติเตียนมิได้ ฉะนี้จึงไม่น่าเบื่อน่าบ่นอะไรมิได้เป็นที่เพลินใจเพลินตาต่างหาก "

มงเซียงเลอแปรงส์ทรงซักถามต่อไปอีกว่า-- " ก็ในบรรดาสิ่งของต่าง ๆ ที่เจ้าคุณพบเห็นนั้นอะไรบ้างเป็นที่ถูกใจของเจ้าคุณมากกว่า "

เจ้าคุณราชทูตทูลตอบว่า-- " สิ่งที่น่าสังเกตยิ่งกว่าอะไรหมดสำหรับคนต่างประเทศเช่นพวกหม่อมฉันนี้ คือจำนวนป้อมอันแข็งแรงซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ฝ่ายเหนือนั้น น่าเป็นที่เกรงขามแห่งบรรดาอริราชศัตรูไม่ว่าจำพวกไหน แต่ในบรรดาเมืองที่งดงามน่าดูยิ่งนั้น หม่อมฉันขอชมเมืองดึงแกร์กและเมืองลิล์ล สองเมืองนี้เป็นเมืองเอกน่าชมจริง "

มงเซียร์เลอแปรงส์ทรงซักไล่เลียงราชทูตอีกว่า-- " ที่เมือง

สยามของเจ้าคุณนั้น วิธีสร้างกำแพงเมืองและป้อมประตูหอรบนั้น ใช้เป็นแบบเดียวกันกับที่ใช้ในเมืองฝรั่งเศสนี้หรือเป็นประการใด"

เจ้าคุณราชทูตทูลตอบว่า-- "ที่เป็นแบบเดียวก็มี ที่เป็นแบบอื่นก็มี บางเมืองในประเทศสยามนั้นไม่จำเป็นจะต้องมีกำแพงเท่าไร เพราะมีลำน้ำเป็นเครื่องป้องกันเมืองอยู่พอแล้ว บางแห่งก็ไม่สู้จำเป็นต้องมีกำแพงแน่นหนาเท่าใด เพราะว่าถ้าถึงฤดูฝนเข้าแล้วน้ำท่วมเมืองหมด กำแพงอิฐจึงเป็นของไม่สู้จำเป็น เพราะมีน้ำกั้นแทนกำแพงอยู่แล้ว แต่มีอยู่บางเมืองเช่นบางกอก พิษณุโลกเป็นต้น ก็มีกำแพงประตูคูและหอรบแบบเดียวกันกับที่มีอยู่ในนี้ ผิดอยู่แต่ที่มีป้อมเป็นจำนวนน้อยกว่าที่นี่เท่านั้น ทั้งนี้เพราะธรรมดาสร้างป้อมคูประตูหอรบนั้นจำเป็นต้องเดิรไปตามแบบยุทธวิธี สุดแต่อาจป้องกันมิให้ข้าศึกศัตรูมาทำอันตรายได้ ดุจแพทย์ผู้รู้สมุฏฐานของโรคแล้วก็วางยาให้เหมาะกับโรคฉะนั้น และเป็นด้วยเหตุนี้ที่เมืองฝรั่งเศสนี้จึงมีเครื่องป้องกันเมืองบางอย่างบางประเภท ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องมีในเมืองไทย และในเมืองไทยมีบางอย่างซึ่งไม่มีในเมืองฝรั่งเศสด้วย"

ที่ตรงนี้มงเซียร์เดอแปรงส์ว่ากับท่านราชทูตว่า-- "เมื่อเจ้าคุณผ่านเมืองกงเดย์นั้น เจ้าคุณได้เลือกคำอาณัติสัญญาสำหรับใช้ในคืนที่เจ้าคุณค้างแรมอยู่นั้น เป็นที่พอพระทัยของพระบิดา

เป็นอันมาก จึงเป็นเหตุให้พระองค์มีพระประสงค์จะทรงพบเห็นเจ้าคุณอีกประการหนึ่ง ส่วนตัวฉันก็รู้สึกเป็นดุจเดียวกัน อยากมีโอกาสพบเห็นและพูดจาปราศรัยกับเจ้าคุณบ่อย ๆ น่าเสียดายแต่ที่เมืองของเจ้าคุณกับเมืองของฉันอยู่ห่างกันมากเกินไปที่จะให้สำเร็จตามที่อยากนี้ จริงนะเจ้าคุณ ตั้งแต่นี้เป็นต้นไปข้างหน้าน่ากลัวเจ้าคุณกับฉันจะไม่มีโอกาสได้แลเห็นกันเสียแล้ว น่าเสียดายที่เหลือความหวังที่จะพบกันอีก"

ท่านอัครราชทูตทูลตอบว่า-- "เมืองไทยกับเมืองฝรั่งเศสอยู่ห่างกันอะโขอยู่ก็จริง แต่ว่าอาศัยทางพระราชไมตรีซึ่งเวลานี้มีขึ้นในระวางพระเจ้าแผ่นดินสองพระนครแล้ว ยังว่าไม่ได้บางทีพระเจ้าแผ่นดินสยามจะทรงเลือกตั้งหม่อมฉันให้เป็นราชทูตมาประจำอยู่ณเมืองฝรั่งเศสอีกก็อาจเป็นได้"

มงเซียร์เลอแปรงส์ตอบว่า-- "ถ้าเป็นดังนี้ก็ดีทีเดียว แต่สำหรับคราวนี้เจ้าคุณจะให้ฉันช่วยเหลือประการใดบ้าง นึกอยากขออะไรก็ขอไปเถิดเจ้าคุณ อย่ามีความเกรงใจ ฉันอยากช่วยเต็มกำลังทีเดียว"

ท่านอัครราชทูตทูลตอบว่า-- "เป็นพระเดชพระคุณที่สุด แต่หม่อมฉันจนใจไม่ทราบว่าจะควรขอความช่วยเหลือชะนิดใด เพราะนับว่าแต่วันต้นที่ได้เหยียบเมืองฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระภาระธุระเอง ที่จะช่วยเหลือบรรดาพวกหม่อมฉันทุกอย่างทุกประการ อย่าว่าแต่พระองค์ทรงช่วย

ในสิ่งที่หม่อมฉันอยากหรือหม่อมฉันขอให้ช่วยเหลือเลย แต่สิ่งที่ไม่นึกไม่ฝันถึงเลยพระองค์ยังทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานอีกด้วย จนไม่ทราบว่าควรจะทำอย่างไรจึงจะถูกใจหม่อมฉันยิ่งกว่านี้ เท่าที่ทรงทำนี้ก็เหลือประมาณเหลือคะเนเหลือที่จะอยากอยู่แล้ว แท้จริงถ้ามิเป็นเช่นนี้แล้วพวกหม่อมฉันจะยินดีเหลือที่จะยินดีที่จะให้ทรงช่วยเหลือในคราวนี้ แต่เมื่อฝ่าบาทมีพระกรุณาจะช่วยหม่อมฉันให้ได้แล้ว หม่อมฉันไม่เห็นทางอื่นที่จะดีไปกว่าที่ขอให้ฝ่าพระบาททรงเป็นพระธุระช่วยเหลือ ในการที่จะส่งเสริมให้พระราชไมตรีในระวางพระนครของพระองค์และพระนครของหม่อมฉัน ซึ่งกำลังผูกใหม่นี้ให้แน่นหนาสถาวรมีแต่เจริญสนิทสนมยิ่งขึ้นเป็นลำดับไป ถ้าพระองค์ทรงช่วยเหลือได้ดังกราบทูลนี้จะเป็นพระเดชพระคุณที่สุด ต่อชนชาติทั้งสองทั้งตัวหม่อมฉันด้วย"

พอสนทนากันที่ตรงนี้แล้ว ท่านราชทูตลุกขึ้นอำลามงเซียร์เดอแปรงส์ ซึ่งได้ทรงลุกขึ้นพาราชทูตกลับไปถึงปากประตูแล้วราชทูตก็ได้เข้าไปเยี่ยมพระชายาของพระองค์ เนื่องด้วยการทิวงคตแห่งสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้นด้วย.

บทที่ ๗๓
ราชทูตไปฟังเพลงสวด "ชยันโต" ที่พระอาราม แดส์เฟอยังต์.

เพื่อเป็นที่โมทนาพระคุณแห่งพระผู้เป็นเจ้าในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชทรงพระประชวรหนัก แล้วหายเป็นปกติ ท่านอาจารย์ดนตรีชื่อลีลีได้ผูกเพลงสวดชยันโตขึ้นใหม่สำหรับเข้ากับบทสวดภาษาละตินที่ขึ้นต้นว่า "เต เดอูม" เลาดามูส ซึ่งแปลว่า "ขออนุโมทนาคุณพระพุทธิเจ้า" และได้กำหนดว่าจะร้องเพลงสวดนั้นผสมกับดนตรีที่พระอารามแดส์เฟอยังต์เป็นครั้งแรก เมื่อกำหนดการเสร็จแล้ว พระสงฆ์ในพระอารามนั้น ๖ องค์ด้วยกัน ได้มาเชื้อเชิญคณะราชทูตไทยให้ไปประชุมฟังด้วย ท่านอัครราชทูตตอบว่า-- "ข้าพเจ้ามีความยินดีอย่างยิ่งด้วยเหตุ ๓ ประการที่จะรับคำเชิญของท่าน ประการ ๑ จะได้รวมใจในการโมทนาคุณของท่าน เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสำราญ ประการ ๒ จะได้เยี่ยมเยียนท่านและดูพระอารามของท่าน และประการ ๓ จะได้ยินได้ฟังเพลงสวดของท่านอาจารย์ลีลีด้วย เพราะทำนองเพลงและเชิงดนตรีตามแบบของท่านอาจารย์ลีลีนี้ ข้าพเจ้าเคยได้ยินและเป็นที่พอใจมาก (อาจารย์ลีลีคนนี้ที่ได้ยินคนโบราณกล่าวว่า ได้เป็นผู้ผูกเพลงสรรเสริญพระบารมีไทยทำนองอย่างที่ร้องอวยชัยพระราชาอยู่ทุกวันนี้)

ในวันประชุมฟังเพลงเตเดอูมนั้น คณะทูตไทยก็ไปที่พระอารามแดสเฟอยังต์ตามนัด และเมื่อท่านถึงประตูพระอารามแล้ว พระสงฆ์หลายองค์แห่งพระอารามนั้นก็ได้ออกมาคำนับท่านราชทูตถึงนอกประตู แล้วได้พาท่านไปพักสนทนาในห้องรับแขกเสียก่อน เมื่อพูดจาคำนับกันตามธรรมเนียมเสร็จแล้ว ท่านราชทูตได้สังเกตในห้องนั้นมีพระบรมรูปวาดเขียนของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสแต่ก่อนๆ หลายพระองค์ ท่านราชทูตก็ลุกขึ้นไปดูรูปภาพเหล่านั้น รูปที่ท่านรอดูชมนานกว่ารูปอื่น คือพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าฮังรีที่ ๓ พระเจ้าฮังรีที่ ๔ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๓ และพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นต้น รูปของมงเซียร์ (สมเด็จพระอนุชาธิราช) ที่พึ่งสิ้นพระชนม์ใหม่ ซึ่งท่านราชทูตไม่ทันได้เฝ้านั้นก็มีอยู่ในนั้นด้วยรูปหนึ่ง เมื่อราชทูตทราบว่าเป็นพระรูปของสมเด็จพระอนุชาธิราช ถึงเป็นรูปที่วาดมานานตั้ง ๒๐ กว่าปี มีลักษณะในรูปนั้นผิดกับพระฉายาลักษณอันแท้จริงของพระองค์เมื่อสิ้นพระชนม์นั้น ท่านราชทูตก็ได้แลดูเป็นกาลนาน ตรงพระบรมรูปของพระเจ้าฮังรีที่ ๓ นั้น ผู้นำไปดูบอกกับท่านราชทูตว่า-- "พระองค์นี้ก็เคยเป็นพระมหากษัตริย์ครองเมืองปอลอญด้วย" ท่านอัครราชทูตนึกประหลาดใจถามว่า-- "ทำไมหนอพระองค์จึงทิ้งเมืองฝรั่งเศสไปแลกเอาเมืองปอลอญอย่างนั้นเล่า เหตุผลเป็นประการใด เมื่อพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ของประเทศงดงามใหญ่โตเห็นปานนี้ ยังจะ

ต้องพระราชประสงค์อะไรอีกเล่า จะมิเป็นเหมือนกับที่กล่าวเปรียบกันในเมืองไทยว่า เอาพิมเสนไปแลกเกลือหรือ" ท่านผู้นำจึงชี้แจงอธิบายว่า— "ไม่ใช่อย่างนั้นดอกเจ้าคุณ มิใช่ว่าพระองค์ทรงเห็นเกลือดีกว่าพิมเสนหามิได้ เป็นเพราะว่าในเวลานั้นพระองค์ยังทรงเป็นแต่เพียงพระยุพราชอยู่ ฝ่ายข้างเมืองปอลอญพระราชบัลลังก์ว่างลง บรรดาขุนนางข้าราชการในเมืองนั้น จึงได้พร้อมใจกันน้อมเกล้า ฯ ถวายมงกุฎเมืองปอลอญแด่พระองค์ พระองค์จึงทรงรับไปเสวยราชย์ปกครองเมืองปอลอญนั้นไปพลางก่อน แล้วต่อเมื่อข้างนี้สมเด็จพระชนกนาถเสด็จสวรรคตลง พระองค์ก็ทรงมอบเวนให้ผู้อื่นครอบครองดูแลเมืองปอลอญต่อไป แล้วพระองค์ก็เสด็จกลับมาสืบสันตติวงศครอบครองประเทศฝรั่งเศสแทนสมเด็จพระราชบิดา หาใช่พระองค์ทรงทอดทิ้งเมืองฝรั่งเศสไม่"

"อ้อ ดังนี้ดอกหรือ พอเข้าใจได้แล้ว หาไม่ก็ดูน่าพิศวงที่พระองค์มาทอดทิ้งประเทศฝรั่งเศสอันเป็นเมืองประเสริฐเลิศล้ำถึงเพียงนี้ได้ง่าย ๆ"

ที่ตรงพระบรมรูปพระเจ้าฮังรีที่ ๔ มีผู้หนึ่งในที่ประชุมนั้นเอ่ยขึ้นว่า-- "นี่แน่ะเจ้าคุณราชทูต พระองค์นี้ก็มีข้อแปลกในคราวที่พระองค์จะได้เสด็จถวัลยราชย์ขึ้นครองประเทศฝรั่งเศสอยู่เหมือนกัน เกือบ ๆ ที่พระองค์จะมิได้เสวยราชสมบัติ เพราะความไม่ยินยอมของชาวเมือง"

--"เอ้ ทำไมอย่างนั้นนะท่าน" เจ้าคุณราชทูตถาม

--"เป็นเพราะว่าพระองค์ทรงถือลัทธิพระศาสนาผิดนิกายกันกับชาวเมืองหมู่มาก คือพระองค์เป็นผู้ฝ่ายเข้าข้างฮุเคอโนตนิกาย และส่วนพลเมืองนับถือข้างลัทธิกาทอลิกนิกายเป็นพื้น แต่ครั้นอยู่ที่เมื่อพระองค์ทรงเห็นพลเมือง ต่างพากันกระด้างกระเดื่องเช่นนี้ พระองค์ทรงออกจากฮุเคอโนตนิกายแล้วเข้ากาทอลิกนิกายเสีย ก็เป็นอันสงบเพียงเท่านี้ พระองค์จึงได้ทรงเสวยราชย์เป็นปกติต่อไป"

--"อือ ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่ปลงใจเห็นด้วยในเรื่องขัดข้องของพลเมือง ก็เมื่อพระองค์ทรงเลื่อมใสทางใด ทำไมพลเมืองจะมาขัดพระราชนิยมเล่า เมื่อพระองค์เป็นพระรัชชทายาทแล้วก็ควรแล้วที่พระองค์จะขึ้นเสวยราชย์ และเรื่องลัทธินิกายสาสนานั้นเป็นธุระส่วนพระองค์ต่างหากมิใช่หรือ ชาวเมืองยังจะมาเกี่ยวในเรื่องนี้ด้วยทำไม ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย" แล้วท่านก็ซักถามบรรดาในที่ประชุมนั้นว่า-- "ก็พระบรมรูปทั้ง ๔ นี้ ข้าพเจ้าเห็นทรงฉลองพระองค์และประดับเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ผิดแบบกันมาก ทุก ๆ พระองค์ดังนี้จะเป็นเพราะอะไร" คนในที่ประชุมคนหนึ่งจึงตอบไปว่า-- "เป็นเพราะนิสสัยฝรั่งเศสมักชอบเปลี่ยนวิธีแต่งตัวอยู่เสมอเจ้าคุณ ไม่เป็นยุคติลงได้ บัดเดี๋ยวชอบอย่างนี้ แล้วบัดเดี๋ยวก็ชอบอย่างโน้น นิสสัยอย่างนี้เต็มทีไปหน่อยมิใช่หรือเจ้าคุณ"

--"เปล่า ๆ หามิได้" เจ้าคุณราชทูตตอบ "ข้าพเจ้าเห็นว่าควรเปลี่ยนทดลองให้ดีขึ้นไปอยู่เสมอ และนิสสัยชอบเปลี่ยนแปลงแก้ไขนี้เอง ข้าพเจ้าเห็นว่าแทนที่จะเป็นนิสสัยอันพึงตำหนิกลับเป็นนิสสัยน่าชมเสียอีก เพราะเป็นเหตุให้หาความเจริญ หาไม่จะต้องตายคืออยู่กับเครื่องแบบเดิมร่ำไป ดีไม่ดีจะหลับตาใช้ไปตามปู่ย่าตายายดังนี้ ความเจริญจะมีมาแต่ไหน อย่าเลยท่าน อย่าติการแตกต่างกันในความนิยมของพระเจ้าแผ่นดินเหล่านี้ ถึงการแตกต่างกันในการนุ่งห่มของชาติอื่นก็เหมือนกัน ขอท่านอย่าพึ่งตำหนิติเตียนเลย เมื่อท่านเห็นว่าเขานิยมการนุ่งห่มที่ผิดแผกแปลกไปจากขนบธรรมเนียมของตน เพราะต่างคนต่างคิด ต่างคนต่างมีความเห็น ต่างคนต่างชอบคนละอย่างต่าง ๆ นา ๆ" ว่าแล้วก็กลับเข้านั่งอยู่หน้ากองไฟ และที่นั้นก็ได้กระทำการวิสสาสะกับเจ้าชายและเจ้าหญิง เดอเม็กแลงบูรค์ ซึ่งพึ่งเสด็จเข้าห้องนั้นใหม่ ๆ และฝ่ายเจ้าหญิงนั้นเป็นคนช่างพูดซักไซ้ไล่เลียงกันเก่ง เลยคุยกันสนุกสนานอีกเป็นนาน.

เมื่อนั่งคุยกันอยู่หน้ากองไฟนั้นยังมีผู้หลักผู้ใหญ่ชั้นสูงอีกหลายท่านเข้ามาผะสมวง ก็ยิ่งเพิ่มความครึกครื้นให้มากขึ้น และฝ่ายเจ้าคุณอัครราชทูตก็พูดทันเขาเหล่านั้นทุก ๆ คน ในบรรดาผู้ที่เข้ามาคราวหลังนี้ มีท่านเจ้าเดอคงตีกับราชทูตแห่งแคว้นมันตุวาเป็นต้น แต่กับคนใหม่เหล่านี้เจ้าคุณราชทูตไม่

ค่อยได้พูดจากี่มากน้อย ครั้นได้เวลาแล้วฝ่ายพระสงฆ์เจ้าของอารามก็ได้มาเชื้อเชิญที่ประชุมให้ลงโบสถ์ เพราะถึงเวลาที่จะเริ่มพิธีสวดร้องเพลงเตเดอูมของท่านอาจารย์ลีลีแล้ว.

ฝ่ายบรรดาเจ้านายชายหญิงทั้งหลาย ก็เสด็จไปประทับอยู่ข้างล่าง และสำหรับคณะราชทูตไทยนั้นก็ได้จัดที่ให้นั่งบนระเบียงที่มีอยู่ภายในโบสถ์ เพื่อท่านจะได้แลเห็นพิธีสะดวกพึงง่ายกว่าข้างพื้นล่าง ตลอดเวลาที่กระทำพิธีนั้น ท่านราชทูตทั้งหลายต่างเพ่งตาดู เงี่ยหูฟังอย่างเคารพและเอาใจใส่ในทุกสิ่งทุกอย่าง ตลอดเวลาที่พวกดนตรีกระทำเพลงพลางคนร้องรับประสานเสียงกับเครื่องมะโหรีนั้น สังเกตดูท่านราชทูตราวกับรู้สึกไหวไปตามเสียงที่ร้องนั้นด้วย ตอนเมื่อพวกนักร้องและนักดนตรีขึ้นบท "ดอมิเด สัลวูม พ๊กเรเย็ม" ซึ่งแปลว่า "ขอพระพุทธิเจ้าทรงคุ้มครองพระเจ้าแผ่นดิน" (ซึ่งคู่กับคำไทยที่ว่า "ขอทรงพระเจริญ" นั้น) ท่านราชทูตที่พึ่งทราบใจความแห่งบทนั้น เพราะมีผู้แปลให้ก็ยิ่งเจียมเสงี่ยมตัวสงบอารมณ์และกระทำกิริยาท่าทางให้ผู้ดูรู้เห็นว่าท่านกำลังรวมใจกับสัปบุรุษในการสวดภาวนา ขอให้พระราชาทรงพระเจริญอยู่ด้วย.

เมื่อเสร็จพิธีสวดร้องเพลงอวยชัยแล้ว ราชทูตก็ได้กลับเข้าไปในห้องที่คอยอยู่เดิมก่อนที่จะเข้าไปฟังเพลงเตเดอูม พอพระสงฆ์แห่งอารามนั้นจะมาถามราชทูตว่า รู้สึกเป็นอย่างไรบ้างในการพิธีอวยพรชัยนี้ ท่านอัครราชทูตยกมือทั้งสองขึ้นแตะ

ต้องดวงตาแล้วแตะต้องหู แล้วก็แตะต้องทรวงอกพลางกล่าวว่า เป็นที่เจริญหูเจริญตาเจริญใจอย่างยิ่ง พอคุยสนุก ๆ ไปตามเรื่องอีกครู่หนึ่งก็ได้มีการเลี้ยงเครื่องว่างแล้วราชทูตก็ลากลับ.

บทที่ ๗๔
ราชทูตไปเที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ มีโรงพิมพ์หลวงเป็นต้น.

ต่อไปวันอื่นคณะราชทูตได้ไปเยี่ยมเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ชื่อเดอลูววา แล้วได้ไปดูบ้านท่านกอลแบร์ต์ ซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยกระทรวงทหารเรือรวมกัน แต่ท่านล่วงลับไปเสียแล้ว ยังเหลืออยู่แต่บุตรชายกับภรรยา แล้วได้ไปดูวังทุยเลอรี่ย์ เพื่อไปดูป้อมย่อม ๆ ในจุลนครที่ทรงรับสั่งให้สร้างไว้ที่นั้น ในจุลนครนั้นมีอยู่ทุกป้อมและทุก ๆ เมืองที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงตีได้ในรัชชสมัยของพระองค์ พอราชทูตแลเห็นก็ออกอุทานขึ้นทันทีว่า-- " แหม ทำเหมือนกับเป็นจริงทีเดียว ไม่ผิดกับที่ได้เห็นเมื่อคราวไปเที่ยวข้างเหนือนั้นเลย เก่งจริง "

รุ่งขึ้นวันหลังราชทูตได้ไปดูโรงพิมพ์หลวงซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาของมงเซียร์เดอครามวาซี อาศัยเหตุที่เป็นเวลาหนาว ท่านผู้จัดการโรงพิมพ์หลวงนั้นได้จัดตั้งเตาไฟไว้ในห้องต่าง ๆ ทั่วไป เพื่อราชทูตจะได้รอดูการพิมพ์โดยสะดวกสบาย ชั้นแรกผู้จัด

การได้พาราชทูตไปดูเขาเรียงตัวหนังสือ พอราชทูตเห็นช่างเขาหยิบตัวหนังสือจากช่องที่ไว้ตัวพิมพ์เป็นแผนก ๆ ที่ละตัว ๆ มาเรียงไว้ในรางเหล็กที่เขาถือไว้ในมือซ้าย เห็นทำไวเหลือเกินแทบจะดูไม่ทันก็แปลกใจ ท่านราชทูตดูไม่นานนักก็สังเกตได้ทันทีว่า ตัวหนังสือในช่องนั้นต่างชะนิดกัน คือในช่องแถวบนเป็นช่องสำหรับตัวหนังสือโป้ง ๆ ส่วนช่องแถวล่างเป็นช่องสำหรับตัวเล็ก ๆ ซึ่งผิดกับตัวหนังสือไทยที่มีเพียงขนาดเดียวในสำรับหนึ่ง ๆ ไม่มีเล็กไม่มีใหญ่ นอกจากจะเป็นตัวหนังสือต่างชุดต่างสำรับกัน เมื่อพิเคราะห์ดูตัวหนังสือนั้น ท่านราชทูตหยิบออกมาดูเป็นตัว ๆ ก็ซักถามถึงวิธีหล่อ ถึงแม่พิมพ์ ถึงธาตุที่ใช้ทำตัวหนังสือนั้นพร้อมเสร็จ ครั้นแล้วท่านราชทูตกล่าวว่า-- "เมืองฝรั่งเศสนี้ช่างดีจริง ไม่ว่าอะไร ๆ หมด ล้วนแต่มีขึ้นในเมืองนี้เองทั้งสิ้น ไม่ต้องพึ่งประเทศอื่นก็ได้ ดีจริง ถัดจากการดูเรียงตัวพิมพ์แล้ว มงเซียร์เดอครามวาซี ได้พาราชทูตไปดูการพิมพ์ต่อไป ชั้นแรกให้ดูว่าเมื่อเรียงตัวหนังสือจนครบหน้าแล้ว เขาก็มัดตัวหนังสือนั้นไว้เป็นหน้า ๆ อย่างไรแล้วเอาขึ้นแท่นเขาอัดไว้ให้ติด ๆ กันคราวเดียวหลายหน้าอย่างไรเพื่อจะได้พิมพ์เร็ว แล้วเขาก็พาไปดูแท่นพิมพ์ ในเวลานั้นมีอยู่ ๑๒ แท่นกำลังพิมพ์อยู่ทั้ง ๑๒ มีคนประจำแท่นพิมพ์เครื่องละ ๒ คน ดูเป็นแถวในห้องนั้นราวกับทหารในสนามก็ว่าได้ ท่านราชทูตจึงเอ่ยว่า-- "เหมือนทหารไม่มีผิดกันเลย" มงเซียร์

เดอครามวาซี ตอบท่านราชทูตว่า-- "เจ้าคุณเปรียบไม่ผิดเลย เพราะว่าคนพิมพ์นี้นอกจากลักษณะที่เขายืนเป็นแถวดังทหารอย่างที่เจ้าคุณว่านั้นแล้ว เขายังทำการทำงานวันยังค่ำเพื่อฉลองพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ดุจเดียวกับทหารของพระองค์ทำในค่ายและสนามก็ว่าได้ เจ้าคุณคิดดูเถิด พวกทหารแท้นั้นฉลองพระเดชพระคุณโดยที่เอาชีวิตพลีแก่ชาติศาสนาพระมหากษัตริย์ ตีป้อมนี้บ้าง ป้องกันเมืองนั้นบ้าง จนบ้านเมืองอยู่เป็นสุข เป็นเกียรติยศสำหรับแผ่นดินของพระองค์อย่างยิ่ง แต่ส่วนพวกโรงพิมพ์หลวงนี้ก็อุทิศชีวิตวันยังค่ำ ๆ ทุก ๆ วัน สำหรับพิมพ์หนังสือที่จะป่าวร้องพระเดชพระคุณและเกียรติยศเกียรติศักดิ์ของพระองค์และของแผ่นดินให้รู้ทั่วโลกพิภพ ทั้งในรัชสมัยของพระองค์ และรัชสมัยต่อไปจนชั่วกัลปาวสาน ฉะนี้ การงานของเขานี้จะนับว่าเป็นการช่วยชาติช่วยพระเจ้าแผ่นดิน ดุจเดียวกับชะนะสงครามในการรบก็ว่าได้" เจ้าคุณราชทูตตอบว่า-- "เป็นความจริงดังที่ท่านว่า และข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอันมาก ที่เห็นว่าพระองค์ไม่จำเพาะแต่ได้ทหารสำหรับประกาศพระเกียรติยศของพระองค์ให้นานาชาติทราบ พระองค์ยังมีคนงานของท่านนี้คอยช่วยส่งเสริมเพิ่มเกียรติยศนั้นให้ยิ่งฟุ้งขจรไปในขอบจักรวาฬ ขอให้ทหารรบทหารพิมพ์ของพระองค์เจริญ ๆ ทั้งสองแผนกเถิด"

แล้วมงเซียร์เดอครามวาซีก็ได้แนะนำให้พวกราชทูตดูอีกว่า

เมื่อเขาเอาตัวหนังสือขึ้นแท่นพิมพ์แล้วเขาพิมพ์กันด้วยวิธีอย่างใด ดู ๆ กันสักประเดี๋ยวท่านอุปทูตจึงเอ่ยขึ้นว่า-- "แหม ทำง่ายดายเสียจริง ดูเหมือนฉันทำได้เหมือนกัน" ว่าแล้วท่านก็มารับทำงานแทนคน ๆ หนึ่ง และในบัดนั้นแผ่นกระดาษที่พิมพ์ก็ออกมางาม ๆ เหมือนกับเมื่อคนงานเขาทำเอง ก็เป็นที่พอใจมากที่เขาทำได้ง่าย ๆ ดี ๆ ถึงเพียงนี้.

พอดูเครื่องพิมพ์แท่นนี้แล้วก็ไปดูเครื่องพิมพ์แท่นโน้นต่อ ๆ ไปจนครบ แล้วท่านอัครราชทูตได้ถามมงเซียร์เดอครามวาซีถึงวิธีผะสมหมึก วิธีจัดทำลูกหมึกสำหรับกลิ้งไปมาบนแผ่นกระดาษ ฯ ล ฯ แล้วก็ซักถามถึงวิธีทำกระดาษตั้งแต่ต้นจนกระทั่งใช้พิมพ์ได้ สรุปความว่าในวันนั้นราชทูตได้ดูเข้าใจในวิธีพิมพ์และวิธีพับกระดาษรวมเข้าเล่มเย็บใส่ใบปกเสร็จ จนกระทั่งเป็นหนังสือเล่มหนึ่ง ใช้อ่านกันได้.

ครั้นดูโรงพิมพ์หลวงนั้นทั่วแล้ว มงเซียร์เดอครามวาซีได้พาราชทูตไปดูแม่ตัวหนังสือที่ทำไว้ก่อน ๆ ต่าง ๆ นา ๆ หลายชาติหลายภาษา เป็นต้นได้พาไปดูแม่ตัวหนังสือภาษาเคร็กซึ่งทำตั้งแต่ครั้งรัชชสมัยของพระเจ้าฟรังซวาที่ ๑ เมื่อ ๑๕๐ ปีก่อน แล้วยังได้ชมดูตัวแม่พิมพ์ภาษาอาหรับซึ่งพึ่งทำใหม่ ๆ ราชทูตเห็นแล้วจึงถามว่า-- "อ้อ! นี่ไม่ทำจำเพาะตัวหนังสือฝรั่งดอกหรือ ถ้าอย่างนี้ตัวหนังสือไทยเห็นจะทำพิมพ์ขึ้นได้เหมือนกันละกะมัง" มงเซียร์เดอครามวาซีตอบว่า-- "เป็นอะไรไป

เจ้าคุณ ไม่ว่าภาษาอะไรถ้าตั้งใจอยากทำจริง ๆ ก็ทำได้ทั้งนั้น และภาษาไทยของเจ้าคุณก็คงทำได้ไม่ยากอะไร หากเจ้าคุณจะไปตั้งโรงพิมพ์ของตนขึ้นเองในเมืองไทยก็ทำได้ง่าย ๆ " ที่ตรงนี้ท่านอัครราชทูตยกมือทั้งสองขึ้นไปทางสวรรค์จนเต็มแขน แล้วเปล่งอุทานเป็นภาษาไทย มงเซียร์เดอครามวาซีไม่เข้าใจ ท่านจึงถามล่ามว่า-- "เจ้าคุณว่ากะไรกัน" และล่ามแปลให้ฟังว่า "เมืองฝรั่งเศสเอ๋ย เมืองฝรั่งเศส ช่างกะไรเลย ดูวิเศษไปเสียแทบทุกอย่างเสียทีเดียว" ครั้นราชทูตได้ดูโรงพิมพ์และของที่น่าดูรู้เห็นอยู่นั้นเสร็จสิ้นแล้ว ท่านจึงอำลามงเซียร์เดอครามวาซี และขอบใจท่านเป็นอันมากที่ท่านได้อธิบายวิธีพิมพ์หนังสือจนรู้เข้าใจได้อย่างนี้ ส่วนมงเซียร์เดอครามวาซีก็ขอบใจเจ้าคุณราชทูตบ้างว่า เป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่สำหรับโรงพิมพ์ที่ราชทูตานุทูตของพระมหากษัตราธิราชใหญ่อย่างเจ้าคุณนี้ ได้มีแก่ใจถึงกับมาเยี่ยมดูโรงพิมพ์ของท่าน.

บทที่ ๗๕
เรื่องคนใช้ของเจ้าคุณราชทูต.

ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า นอกจากเจ้าคุณราชทูตอุปทูตและตรีทูตนั้น ยังมีขุนนางไทยไปเมืองฝรั่งเศสคราวนี้นอีกหลายนาย แต่ที่จริงก็ยังไม่ครบดี เพราะยังไม่ได้กล่าวถึงบ่าวไพร่คนใช้ซึ่ง

เป็นธรรมดาต้องมีประจำคอยรับใช้สอยเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปตามทาง เพราะบ่าวคนใช้ที่เป็นชนชาติเดียวกัน มักปฏิบัติถูกใจนายยิ่งกว่าชนชาติอื่น เพียงเห็นกิริยาก็อาจแปลใจกันรู้เรื่องความประสงค์กันง่าย.

ในบรรดาคนใช้สอยของเจ้าคุณราชทูตมีอยู่คนหนึ่งประพฤติตัวไม่สมควร เจ้าคุณราชทูตรู้สึกว่าความประพฤติของเขานั้นเป็นที่อับอายขายหน้าทำให้เสียชื่อเสียงเกียรติยศของคณะไทย ๆ ที่ไปเมืองฝรั่งเศสด้วยกัน อาจให้ชาวฝรั่งเศสที่รู้เห็นในความประพฤติเสียหายของเขา ดูหมิ่นดูแคลนชนชาติไทยทั่วไปได้ เจ้าคุณอัครราชทูตจึงเรียกอุปทูต ตรีทูต ขุนนางไทยและบ่าวคนใช้มาประชุมอยู่ในห้องของท่านหมด แล้วท่านก็ดุดันว่ากล่าวตำหนิโทษของบ่าวคนนั้นด้วยคำอย่างรุนแรงที่สุด แล้วท่านเตรียมจะเฆี่ยนตีให้สาหัสให้เป็นที่เข็ดหลาบและมิให้บ่าวคนอื่นเอาเยี่ยงอย่างสืบไป แต่ขณะเมื่อท่านจะลงมือเฆี่ยนนั้น มงเซียร์สตอร์ฟข้าราชการฝรั่งเศส ซึ่งมีหน้าที่คอยติดตามประจำราชทูตได้ออกมาห้ามปรามขอโทษว่า-- "ขอโทษเสียสักครั้งหนึ่งเถอะเจ้าคุณ อย่าเพ่อเฆี่ยนตีมันก่อนเลย ขอภาคทัณฑ์ไว้สักทีเถิดเจ้าคุณ ไหน ๆ เจ้าคุณก็ได้มาอยู่เมืองฝรั่งเศสเป็นหลายเดือน การก็ได้เป็นไปเรียบร้อยทุกอย่าง นี่เกือบจะถึงเวลากลับไปเมืองไทยแล้ว ขอให้เรียบร้อยตลอดไปเถิด ถึงว่ามันได้ประพฤติผิดคิดมิชอบคราวนี้ ก็พึ่งเป็นคราวแรกและก็

ไม่เสียหายอะไรนักหนา ถึงน่าติอยู่บ้างก็แต่ในพวกกันเอง เพราะชาวเมืองนี้ไม่เห็นมีใครว่าอะไรเลย ตั้งแต่แรกที่ย่างเข้ามาเมืองฝรั่งเศส คนเมืองนี้ได้แต่กล่าวคำชมเชยเจ้าคุณและบรรดาคนอื่นที่มากับเจ้าคุณว่าเรียบร้อยดีมาก นี่เมื่อเขารู้ว่าเจ้าคุณทำรุนแรงกับบ่าวคนนี้ เขาจะคิดว่ากะไร ขอเจ้าคุณจงโปรดคิดให้ดีเสียก่อนเถิด อย่าให้ชื่อเสียงของเจ้าคุณที่หอมเป็นที่ชื่นใจอย่างกับดอกไม้สดกลับกลายเป็นอื่นไปเลย เรื่องนี้ไม่ใช่เรื่องคอขาดบาดหมายอะไร อย่า ๆ อย่าเฆี่ยนมันเลย เมื่อคนชาวเมืองนี้เขาไม่เอาโทษมัน เจ้าคุณจะเอากับมันทำไมนักหนา"

เจ้าคุณราชทูตฟังมงเซียร์สตอร์ฟห้ามปรามดังนั้นก็ตอบว่า--

"ที่ท่านตักเตือนเปรียบเทียบมาครั้งนี้ ก็เป็นบุญคุณนักหนา แต่ขอท่านได้คิดดูทีหรือว่า เมื่อชาวบ้านเมืองนี้เขานับถือเราว่าเป็นคนดีเรียบร้อย ไม่ชอบทำการเกะกะระรานกับใครอย่างที่ท่านว่าแล้ว เมื่อเขามารู้ว่าอ้ายคนนี้มันทำให้เสียชื่อถึงเพียงนี้ เขาจะนึกว่ากะไร ที่จริงความผิดของมันมากเหลือเกิน เพราะมันรู้ดีเหมือนกันว่าชาวเมืองนี้เขานับถือเราว่าเป็นคนดี เมื่อมันมาประพฤติตัวเลวทรามทั้งรู้ตัวอยู่ดังนี้ จะว่าความผิดของมันเบาอย่างไร ยิ่งคนเขานับถือเรา มันก็ยิ่งผิดใหญ่ไปตามด้วย หน้าที่มันจะต้องประพฤติตนให้สมกับอย่างที่เขาว่ายิ่งสูงศักดิ์ยิ่งเจียมศักดิ์จึงจักสม ดังนี้จึงจะถูก มันมาทำกับข้าพเจ้าคราวนี้เต็มที่

เหลือเกิน ท่านนึกดูบ้างเถิด ถ้าช่างเขียนที่เก่ง ๆ ได้พากเพียรเขียนรูปภาพนับเวลาตั้งปี แต่เมื่อสำเร็จลงแล้วจำเพาะวันที่เขานึกจะเข้ากรอบไปตั้งไว้ให้คนดูแล้ว หากกุลีหรือลูกจ้างของเขาฉวยเอาพู่กันมาป้ายมาแต้มรูปภาพอันงดงามนั้นด้วยสีเปื้อนเปรอะเลอะเทอะเสียหายหมด ช่างเขียนคนนั้นจะคิดว่ากะไร ถ้าขณะนั้นเขาจะลงโทษโบยตีอ้ายกุลีเลวทรามคนที่ทำให้งานการซึ่งเขาเพียรมาตั้งแต่ขวบปี เสื่อมเสียไปในครู่เดียวนั้น ท่านจะติว่าเขาเป็นคนใจเหี้ยมโหด หรือจะเห็นว่าสมควรลงโทษประการใด ถ้าควรแล้วก็ทำไมจะไม่ควรลงโทษกับอ้ายบ่าวคนนี้ที่ทำให้คุณความดีของข้าพเจ้าที่สะสมปลูกบำรุงไว้ตั้งขวบปี มากลับมีมลทินแปดเปื้อนด้วยความประพฤติเกกมะเหรกของมันเล่า ท่านว่าเรากลับไปเมืองไทยคราวนี้ ฝ่ายชาวฝรั่งเศสจะพากันระลึกคิดถึงเราแต่ด้วยความรักอาลัยในกิริยามรรยาทละมุนละม่อม เพราะความประพฤติชอบประพฤติงามของคณะไทยเราทั้งหมด ควรหรือที่อ้ายคนสันดานหยาบช้าเลวทรามคนนี้จะทำลายคุณความดีของเราอย่างนี้ แต่เอาเถิด เมื่อท่านเห็นเป็นดีแล้วในการที่จะยกโทษให้มัน เพราะเห็นแก่ไมตรีจิตต์ของท่านซึ่งยังไม่เคยเศร้าหมอง ก็ยินดีจะอนุโลมตามไม่ขัดความประสงค์ของท่าน" ว่าแล้วท่านราชทูตก็ปล่อยให้มันไปไม่เอาโทษทัณฑ์ แต่ส่วนคนทั้งหลายที่ได้มารู้เห็นในความประพฤติของเจ้าคุณราชทูตในโอกาสที่บ่าวทำผิดแล้ว ท่านเปรียบเทียบให้ฟังจนเห็นโทษของมัน

แล้วยังปล่อยให้ไปไม่เอาโทษ เพราะเห็นแก่ไมตรีจิตต์ของผู้อื่นฉะนี้ ก็อดชมไม่ได้ ว่าเข้าที่เป็นผู้ใหญ่ช่างคิดช่างรู้หนักรู้เบาผ่อนผันสั้นยาวเมื่อคราวจำเป็น.

บทที่ ๗๖
ราชทูตไปดูอารามวาลเดอคร้าส
และไปฟังดีดพิณ.

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อตอนต้นรัชกาล สมเด็จพระพันปีหลวง พระบรมราชินีนาถ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระนางเจ้าอันน์โดตรีช ได้ทรงพระราชศรัทธาสร้างพระอารามไว้อารามหนึ่ง มีพร้อมทั้งโบสถ์วิหารเสร็จสำหรับบรรดาสตรีที่มีศรัทธาจะได้ไปถือพรตบวชเป็นภิกษุณี เรียกกันว่า พระอาราม วาลเดอคร้าส พระอารามนั้นนับว่าเป็นสถานที่ที่น่าไปดูในสมัยนั้นยิ่งนัก เพราะเป็นสถานกว้างขวางและสวยงามอย่างยิ่ง ราชทูตไทยได้ข่าวว่าพระอารามของสมเด็จพระราชินีนาถเป็นของน่าดูนัก ก็แสดงความประสงค์อยากจะไปเยี่ยมดูบ้างว่าสวยงามเป็นอย่างไรกัน ฝ่ายเจ้าพนักงานเมื่อทราบความประสงค์ของท่านดังนั้น ก็ได้จัดการพาไปดู.

ที่ในพระอารามนั้นยังมีเจ้าหญิงพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า ดีแชส เดแปร์นง กำลังทรงผนวชอยู่ และราชทูตได้มีโอกาสเฝ้าภิกษุณีเจ้านั้นด้วย นอกนั้นท่านยังได้ดูอะไรต่อมิอะไรอีก

หลายอย่างแต่ที่น่ากล่าวมากกว่าสิ่งอื่น เพราะเป็นที่ถูกใจท่านราชทูตมากกว่าสิ่งอื่นนั้น คือราชานุสสาวรีย์สำหรับเก็บรักษาพระโกศที่บรรจุดวงพระหทัยของพระราชินี สมเด็จพระพันปีหลวง กับดวงหทัยของบรรดาราชบุตรราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งสิ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่ เมื่อราชทูตได้แลเห็นพวงมาลัยที่ระลึก ซึ่งวางประดับอนุสสาวรีย์นั้น ท่านแสดงความเคารพยำเกรงและความอิ่มใจที่ได้มีโอกาสมาแลเห็นอนุสสาวรีย์แห่งพระราชวงศ์นี้อย่างยิ่ง ซึ่งเป็นธรรมดาของราชทูต ไม่ว่าพบเครื่องใดเป็นที่ระลึกถึงพระราชาที่ใดก็แสดงความเคารพยำเกรงทันที เมื่อเที่ยวดูโบสถ์เสร็จแล้วก็ได้ขึ้นไปดูหีบเพลงออร์คัน ขณะนั้นบรรดานางชีในพระอารามนั้นได้เริ่มร้องเพลงสวดให้ฟัง คือบทถวายชัยต่อพระเจ้าแผ่นดิน ท่านราชทูตฟังสำเนียงนางชีร้องเสียงเยือกเย็นน่าศรัทธาเป็นที่ยิ่งก็พิศวง ว่าเป็นเสียงเทวดานางฟ้ายิ่งกว่าเสียงมนุษย์เสียอีก น่าชวนศรัทธาอย่างยิ่ง และอยากจะชมพักตรของบรรดานางชีเหล่านั้นบ้าง ให้รู้ว่าเมื่อน้ำเสียงไพเราะถึงเพียงนี้ โฉมหน้าจะน่าชมสักเพียงไหน แต่ก็เป็นการไม่สำเร็จ เพราะวินัยในพระอารามนั้นห้ามมิให้นางชีเปิดผ้าโปร่ง ซึ่งใช้ปิดหน้าเป็นอันขาด เมื่อราชทูตทราบว่านางชีถือพระวินัยเคร่งครัดดังนี้ก็ให้ยิ่งเกิดความศรัทธาในตัวนางชีเหล่านั้นมากขึ้น.

เวลาจะลาไปนั้นท่านเจ้าหญิงเดแปร์นง ได้ประทานศาสนีย

วัตถุเล็ก ๆ น้อย ๆ แก่บรรดาไทยที่เป็นคริศตัง ไว้เป็นที่ระลึกคิดถึงวัดวาลเดอคร้าสนั้นด้วย และส่วนราชทูตเมื่อออกไปแล้วก็ได้กล่าวชมว่า-- "ตั้งแต่เข้าเมืองฝรั่งเศสถึงวันนี้ยังมิได้เห็นพระอารามที่ไหนงดงามเป็นที่ถูกใจเหมือนวิหาร และพระอารามภิกษุนี้นี้เลย."

ครั้นเวลาตอนปลาย ๆ ที่ท่านราชทูตไทยได้พักอยู่ในเมืองฝรั่งเศสนั้น ข่าวเล่าลือไปทั่วพระราชอาณาจักรว่า ท่านเป็นผู้กอบด้วยปรีชาเฉลียวฉลาดสามารถมาก ฉะนี้ ไม่ว่าชนชั้นใดในประเทศฝรั่งเศสก็อยากจะพบปะสนทนากับท่านให้รู้ว่า คำเล่าลือยกย่องเหล่านั้นจะเท็จจริงอย่างไร พอคนนี้ลาคนนั้นก็มาแทนกันเรื่อย จนเกือบกล่าวได้ว่าเมื่อราชทูตได้กลับไปเมืองไทยแล้ว ท่านจะอวดกับเพื่อนบ้านว่า เจ้านายชายหญิงและบรรดาปราชญ์ที่รู้หลักในขบวนวิชชามีอยู่ในประเทศฝรั่งเศสเท่าใด ท่านก็ได้พบปะสนทนากันอย่างฉันทมิตรแทบทุกท่านก็ว่าได้.

ตัวอย่างเช่นมงเซียร์คาโลต์ ช่างดีดพิณลุธอย่างเอกของประเทศฝรั่งเศสในสมัยเวลานั้น วันหนึ่งเผอิญท่านราชทูตได้ฟังท่านดีดพิณลุธทำเพลงให้ราชทูตฟัง ราชทูตเป็นที่พอใจยิ่งนัก กล่าวกับท่านว่า-- "ตั้งแต่มาเมืองฝรั่งเศส ฉันเคยได้ยินคนดีดสีตีเป่าอย่างเพราะ ๆ ไม่ว่าเครื่องชะนิดไหนมามากครั้งแล้ว แต่ก็ยังไม่เคยพบใครดีดพิณเสนาะเสียงนวลชวนชมเท่ากับท่านนี้เลย" ต่อมาไม่กี่วันมงเซียร์คาโลต์คนดีดพิณลุธ

นั้น เลยอัญเชิญคณะราชทูตให้ไปประชุมฟังดนตรีวงที่ตึกอาราส สถานในบ้านของมงเซียร์โอบรี ในถนนเซ็น พอถึงวันเล่น คณะราชทูตก็พากันไปฟัง ท่านเจ้าของบ้านก็เข้ารวมวงกับนัก ดนตรีด้วยอีกผู้หนึ่ง เพื่อเป็นเกียรติยศแก่แขกซึ่งมาเยี่ยมบ้าน ของตนเป็นพิเศษในคืนวันนั้น คนที่ไปประชุมฟังคอนเซิร์ตคืน นั้นไม่มากนัก พอดี ๆ แต่ก็ล้วนคนที่เลือกเฟ้นโดยจำเพาะ สำหรับงานพิเศษทั้งนั้น ไม่ต้องป่วยการกล่าวว่าราชทูตจะเป็น ที่ พอใจใน ทำนอง และ ฝีมือ ทำเพลง ของ พวก นักดนตรี เหล่านั้น ควรบอกแต่เพียงว่า นักดนตรีอย่างเอกของเมืองฝรั่งเศสมีอยู่ เท่าใดก็รวมอยู่ในวงดนตรีนั้นด้วยทุกคน จะไม่พอใจกะไรได้ เขาว่า "ไก่เห็นตีนงู งูเห็นนมไก่" นี่ปราชญ์ไทยจะรู้ไม่ ถึงฝีมือของปราชญ์ฝรั่งที่ไหนได้ รู้ยิ่งกว่ารู้เสียอีก และท่าน อัครราชทูตอดรนทนไม่ได้ ต้องกล่าวชมเชยบรรดานักดนตรี เหล่านั้นว่า-- "ขบวนเสนาะน่าจับใจแล้ว ในโลกนี้เป็นไม่ มีที่ไหนเหมือนเสียแล้ว" ว่าแล้วก็หันมาพูดกับมงเซียร์คาโลต์ ต่อกับคำชมประโยคก่อน-- "นอกจากเสียงพิณของท่านเมื่อ เล่นคนเดียวเท่านั้น เพราะเวลาท่านเล่นคนเดียวนั้นเสียงพิณ ของท่านเสนาะจับใจราวกับเสียงทิพ ได้ยินสนิดสนี่ไม่มีเสียง อื่นมากลบเหมือนเมื่อเวลาดีดรวมวงกับเครื่องอื่น."

บทที่ ๗๗

ราชทูตรับรองของกำนัล.

ขอกล่าวถอยหลังไปหน่อยหนึ่ง ถึงครั้งที่ "มงเซียร์" คือสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงประชวรยังไม่ถึงทิวงคตนั้นว่า ท่านอัครราชทูตเคยส่งหยูกยาอย่างไทย ๆ ไปถวายหลายขนานตามมีตามจน และสมเด็จพระอนุชาธิราชมงเซียร์ ทรงชอบพระหทัยในกิริยาอัธยาศัย และความจงรักภักดีต่อของท่านราชทูตไทยยิ่งกว่าในยาที่ส่งไปถวายเสียอีก ภายหลังไม่กี่วันพระองค์ทรงพระประสงค์จะตอบแทนไมตรีจิตนั้นบ้าง ก็ให้มงเซียร์โอแบร์ต์มหาดเล็กในพระองค์ถือหีบหนังสีเทา ๆ มีลายกนกทองฝีมืออย่างประณีต ส่งไปประทานราชทูตเป็นของกำนัลส่วนพระองค์ เมื่อมงเซียร์โอแบร์ต์นำของกำนัลไปประทาน ท่านราชทูตคิดว่าเป็นแต่ทรงประทานหีบเปล่า ๆ เพราะลำพังหีบใบนั้นแล้วก็นับว่าเป็นชิ้นงามมิใช่เล่นอยู่แล้ว แต่ที่ไหนได้ เมื่อเปิดหีบออกมาดูเห็นข้างในมีหีบทองเล็กอีกสามใบ ครั้นเปิดหีบเล็กนั้นออกมาดูอีกที ซ้ำยังมีของข้างในอีก คือหีบ ๑ มีแหวนเพ็ชรเรือนทองวง ๑ สำหรับท่านอัครราชทูต แล้วในหีบเล็กอีกสองใบก็มีแหวนมรกตหีบละวงสำหรับอุปทูตตรีทูตอีก แล้วนอกจากนั้นยังมีพระฉายาลักษณของพระองค์ ประดับเพ็ชรอีกรูป ๑ สำหรับจำเพาะตัวท่านอัครราชทูต ล้วนแต่ของงาม ๆ อันมีค่าทั้งนั้น.

เมื่อท่านราชทูตเปิดหีบนั้นเสร็จแล้วท่านกล่าวกับมงเซียร์โอแบร์ต์ว่า-- "นี่แน่ะท่าน ฉันจะบอกให้ ในของทุกสิ่งที่พระองค์ทรงประทานมาคราวนี้ ถ้าคนธรรมดาจะตีราคาแล้ว คงว่าแหวนเพ็ชรแหวนมรกตนั้นแหละเป็นของประเสริฐ แต่สำหรับตัวฉันหาตีราคาเช่นนั้นไม่ ฉันเห็นว่าบรรดาของที่ประทานมานี้ พระฉายาลักษณรูปนั้นแหละ เป็นของมีค่ามากและวิเศษกว่าสิ่งอื่นหมด เพราะใครเล่าที่อาจกำหนดราคาแห่งของที่ระลึกอันนี้ได้ ด้วยเป็นถึงพระรูปของสมเด็จพระอนุชาธิราชแห่งพระมหากษัตริย์ผู้มีบุญบารมีทรงชะนะทุกทิศ ใครได้รับแล้วเป็นบุญลาภอันประเสริฐของผู้นั้น คนไทยเราเมื่อเห็นพระรูปนี้ ก็จะบังเกิดความเคารพนับถือและจงรักภักดีในพระองค์ดุจเดียวกับได้แลเห็นพระองค์ฉะเพาะพระพักตรทีเดียว พระรูปนี้ฉันปฏิญญาณสัญญาไว้ว่าตลอดชีวิตของฉัน ๆ จะติดไว้ที่แขวนอยู่เสมอ แล้วต่อเมื่อฉันตายแล้ว บรรดาลูกหลานก็จะรักษาเป็นมรดกโดยระลึกถึงพระเดชพระคุณของพระองค์จนกว่าชั่วกัลปาวสาน"

ยังมีเรื่องของกำนัลอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งน่ารู้ถึงบ้าง คือท่านเจ้าหญิงเดอเนอมูร์ส์ ซึ่งเป็นคนค่อนข้างบูชาผู้มีปัญญาอยู่ ค่าที่พระองค์เองมีเชื้อปราชญ์ ๆ อยู่ในพระองค์ วันหนึ่งท่านได้เสด็จมาเยี่ยมราชทูตไทย โดยไม่แพร่งพรายบอกให้ใครรู้เลย ครั้นพระองค์เสด็จมาถึงสำนักราชทูตซึ่งเผอิญวันนั้นในสถานทูตไม่มีล่ามเหลืออยู่สักคนเดียว เพราะจวนเจียนที่ท่านจะกลับไปเมือง

ไทยแล้ว ต่างคนต่างกำลังวิ่งไปซื้อนี่ซื้อโน่นกันออกวุ่น ตอนนี้ออกจะขลุกขลักกันหน่อย คือท่านหญิงก็พูดไทยไม่เป็น ส่วนข้างราชทูตก็พูดฝรั่งเศสกร็อกแกร็กไม่เป็นศัพท์เป็นแสงจะสนทนาปราศรัยแลกความเห็นกันด้วยวิธีใด อย่ากลัวเลยคนเฉลียวฉลาดถึงที่อับจนก็ยังพอแก้ไขไปได้บ้าง ไม่ให้เสียการทีเดียว ข้างฝ่ายท่านหญิงและราชทูตเมื่อเห็นว่า ใช้ปากพูดจาปราศรัยกันไม่สำเร็จแน่แล้ว ก็เกณฑ์เอามือเอาตามาช่วยปากชี้โบ๊ชี้เบ๊ กลับตาไป ๆ มา ๆ พลางทำท่าทางยักย้ายไปตามเรื่องถึงไม่ค่อยรู้ความละเอียดละออก็จริง ก็ยังพอเข้าใจกันได้บ้างเป็นงู ๆ ปลา ๆ ดีกว่าไม่รู้เรื่องเลย แต่สิ่งที่ต่างคนต่างรู้ดีนั้นคือต่างฝ่ายต่างนับถือกันว่าเป็นเจ้าปัญญา ไล่ให้จนไม่ค่อยง่าย สิ่งที่ทำให้รู้ว่าเขาเข้าใจความกันนั้นคือ ภายหลังวันที่ท่านหญิงเสด็จไปเยี่ยมนั้น ท่านหญิงได้ส่งถุงมือทำด้วยหนังนกมีขนติดอยู่ซึ่งท่านทรงเมื่อคราวเสด็จไปเยี่ยมนั้น ไปประทานอัครราชทูตและบนกระดาษที่ห่อถุงมือนั้น ท่านทรงสลักหลังด้วยลายพระหัตถ์ของพระองค์เองว่า-- "ของกำนัลของเจ้าหญิงเดอเนอมูร์ส์ให้แก่ท่านอัครราชทูตสยามไว้เป็นที่ระลึกแห่งการสนทนาชี้โบ๊ชี้เบ๊ซึ่งเจ้าหญิงเดอเนอมูร์ส์เดาแปลเอาเองว่า "ถุงมือนี้สวยงามมากถ้าได้ไว้เป็นที่ระลึกก็จะเป็นเกียรติยศยิ่ง" ผิดไม่ผิดจึงค่อยว่ากันคราวหลัง แต่โปรดรับไว้เถิด" (ลงพระนาม) เจ้าหญิงเดอเนอมูร์ส์.

บทที่ ๗๘
ราชทูตไปเที่ยวเล่นที่พระราชสำนัก
วังแวร์ซายส์.

ตั้งแต่แรกที่ท่านราชทูตมาเมืองฝรั่งเศสนั้น จะว่าท่านยังไม่เคยเห็นพระเจ้าแผ่นดินก็เกือบจะว่าได้ ค่าที่การเฝ้าเมื่อแรกมาถึงนั้น ทางราชการได้จัดเป็นพิธีอย่างใหญ่โต ไม่เป็นโอกาสอันเหมาะเลยที่ราชทูตจะได้สังเกตที่โน่น อันเกี่ยวกับพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ และขนบธรรมเนียมวิธีดำเนินการของพระราชสำนักฝรั่งเศส เป็นหน้าที่ราชการโดยตรง หาได้พินิจสอดส่องให้เป็นการเพลิดเพลินส่วนตัวไม่ เพราะเหตุนี้ราชทูตอยากนักอยากหนาที่จะได้มีโอกาสเข้าเฝ้าอย่างเงียบ ๆ ไม่มีพิธีรีตอง เพื่อรู้ว่าความเป็นจริงภายในพระราชสำนักนั้น ตามปกติดำเนินวิธีไปท่าไหน ส่วนข้าราชการฝรั่งเศสก็เหมือนกันอยากจะให้ราชทูตรู้เห็นความเป็นจริงในราชประเพณีฝรั่งเศส อย่าให้เป็นแต่รู้เพียงหน้าฉาก ให้ดูรู้เห็นทางภายในฉากด้วย จะได้รู้ถึงแก่นหัวใจขนบธรรมเนียมฝรั่ง ดีกว่ารู้แต่ผิว ๆ ภายนอก เมื่อกลับไปถึงบ้านเมืองจะได้นำความสัตย์จริงไปเล่าให้ชาวไทยด้วยกันรู้ว่าเป็นอย่างไรแน่.

ฉะนี้ ก่อนที่ราชทูตจะเข้าเฝ้าลากลับไปเมืองสยามสองวันนั้น ท่านกับขุนนางไทยที่มาด้วยกันก็ได้ออกไปเที่ยวที่พระราชสำนักแวร์ซายส์ตลอดเวลาบ่าย โดยไม่มีกิจธุระอะไรนอกจาก

จะได้รวมเฝ้าอยู่กับพระบรมวงศานุวงศ ชมพระบารมีของพระเจ้าแผ่นดินกำลังทรงสำราญพระราชหฤทัยอยู่ในท่ามกลางพระราชบริพารอย่างปกติธรรมดา ไม่มีราชกิจการอะไรทั้งหมด.

ราชทูตถึงวังแวร์ซายส์เวลากำลังประทับเสวยอยู่ ทรงรับสั่งให้เลยนำเข้ามาเฝ้าเสียแต่ในเวลานั้นทีเดียว พอทอดพระเนตรเห็นราชทูตก็ทรงทักขึ้นทันทีว่า-- "เจ้าคุณราชทูต ฉันต้องขออภัยที่พึ่งเชิญเจ้าคุณมาเที่ยวเล่นในวังวันนี้ แท้จริงมิใช่แกล้งทำหลงลืมหรือถือยศถือศักดิจะมิให้เจ้าคุณได้เฝ้าแหนก็หามิได้ เป็นเพราะฉันป่วยไปหลายเวลา การเพลิดเพลินเล่นหัวทั้งหลายแหล่ เลยต้องเลิกกันหมดไม่มีโอกาสนึกกันเลย ฉันเสียดายมากเพราะว่าถ้าไม่ประจวบกับคราวเคราะห์ร้ายดังนี้ คงได้เชิญเจ้าคุณมาเที่ยวหย่อนใจที่วังเป็นหลายครั้งหลายหนมาแล้ว" เจ้าคุณอัครราชทูตได้ฟังพระกระแสรับสั่งดังนี้ก็ทูลตอบว่า-- "ขอเดชะ ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกเสียดายด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ถ้าหาไม่จะได้เป็นโอกาสให้ข้าพระพุทธเจ้าได้เชยชมพระบารมีเสียให้อิ่มหนำสำราญใจ สมความปรารถนาของข้าพระพุทธเจ้าผู้มาแต่ไกล แต่ก็ยังอุ่นใจอยู่ว่าคงจะได้เฝ้าชมพระบารมีสักวันหนึ่งเป็นมั่นคง ข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้าไม่สู้จะวิตกนัก วิตกอยู่แต่อาการประชวรของฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอย่างยิ่ง แต่บัดนี้กลับยินดีด้วยเกล้า ฯ ในการที่เห็นพระอาการในวันนี้ค่อยบรรเทาลง ขอทรงพระ

สำราญเจริญ ๆ ให้ข้าพระพุทธเจ้าได้เชยชมพระบารมีพุทธเจ้าค่ะ" แต่นี้ไปตลอดเวลากำลังประทับเสวย สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงรับสั่งว่ากะไรจำเพาะตัวท่านอัครราชทูต แต่พระองค์ทรงตรัสชมเชยสติปัญญาของท่านราชทูตกับบรรดาท่านที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์ว่า-- "เจ้าคุณราชทูตนั้นพูดจาแหลมหลักคมคายนัก"

เสร็จการเสวยพระกระยาหารแล้ว คณะราชทูตกับพวกก็ได้เที่ยวดูห้องนี้ห้องโน้นตามชอบใจ จนทั่วพระราชวังแวร์ซายส์ก็ว่าได้ ที่จริงท่านเคยดูมาหนหนึ่งแล้ว แต่จะดูอีกหนหนึ่งก็ไม่เบื่อ ยิ่งห้องระเบียง "คาเลอรี" ข้างในยิ่งติดใจมาก เพราะที่นั้นมีรูปภาพใหญ่ตามผนัง กล่าวด้วยกิ่งพงศาวดารในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ ตอนกรีธายุทธโยธาทัพหลวงเสด็จไปปราบอริราชศัตรู ที่เขตต์แดนฮอลันดา ช่องคูหาที่ท่านราชทูตติดใจยิ่งกว่าปางใดหมด คือปางเมื่อสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้ากำลังชักพระแสงขรรค์ออกจากฝัก ชี้ไปทางค่ายของข้าศึก พลางบรรลือพระสุรสิงหนาทว่า-- • "เอ้าพวกเรา เอาให้อยู่มือคราวเดียวทั้ง ๔ ค่ายเถิดลูกเอ๋ย เอา รุกเข้าไป ชโย"

ดูรูปนี้แล้วก็ได้ไปดูห้องที่พึ่งเสร็จแล้วใหม่ ๆ สองห้อง ๆ หนึ่งอยู่ปลายระเบียงข้างนี้ ตั้งชื่อว่าพระที่นั่งพิมานลาแคร์ ล้วนประดับด้วยรูปตั้งและรูปเขียนอันเกี่ยวด้วยสงครามทั้งนั้น และอีกห้องหนึ่งอยู่ปลายระเบียงข้างโน้น ตั้งชื่อว่าพระที่นั่งพิมาน

ลาแปช์ ล้วนแต่เครื่องประดับตกแต่งอันเกี่ยวกับสันติสุขความสงบราบเรียบทั้งนั้น รูปวาดเขียนต่าง ๆ ทั้งสองห้องนี้ล้วนไปด้วยฝีมือของท่านอาจารย์เลอบริง ซึ่งเท่ากับว่าแล้วด้วยฝีมือเทวดาก็ว่าได้.

ครั้นตกค่ำลงราชทูตไปเที่ยวดูห้องและท้องพระโรงต่าง ๆ เมื่อติดไฟอีกครั้งหนึ่ง แสงประทีปโคมชวาลานั้นยิ่งเพิ่มความสวยงามให้ทวีมากขึ้นอีกเป็นกอง เมื่อกำลังเดิรผ่านไปผ่านมานั้นได้มีโอกาสที่จะชมพระบารมีอีกหลายหน และทุกคราวที่ราชทูตผ่านตรงหน้าที่นั่ง ที่พระองค์กำลังทรงประทับเล่นอยู่กับพระบรมวงศานุวงศ พระองค์ทรงปราศรัยอยู่ทุกคราว และเพื่อเป็นที่สะดวกแก่ราชทูตในการทูลนั้น พระองค์ทรงรับสั่งถามท่านเจ้าชายดึกเดอโนอัยส์ซึ่งอยู่ข้างพระองค์ ท่านเจ้าชายทรงถามมงเซียร์สตอร์ฟข้าราชการผู้ประจำราชทูตอีกต่อหนึ่ง แล้วมงเซียร์สตอร์ฟรับช่วงอีกทีจนกระทั่งล่ามและราชทูตรู้เรื่องความประสงค์ในพระกระแสรับสั่งนั้น ครั้นจะทูลตอบก็รับคำตอบช่วงขึ้นไปเป็นทอด ๆ จนกระทั่งทรงทราบในความคิดเห็นของราชทูต โดยราชทูตไม่ต้องรอพักหรือเข้าไปเฝ้าจำเพาะหน้าที่บัลลังก์ทรง เป็นการสะดวกด้วยกันทั้งสองฝ่าย.

อีกหน่อยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปฟังดนตรี ราชทูตไทยก็โดยเสด็จด้วย และเวลานั้นพระองค์ยังทรงพระกรุณาตรัสถามอะไรต่ออะไรต่อราชทูตอีก ราชทูตทูลสนองพระราช

ดำรัสว่า-- "ข้าพระพุทธิเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ แล้วว่าพระองค์ใช่แต่เป็นพระมหากษัตราธิราชผู้ทรงไว้ซึ่งเดชานุภาพอันพึงเกรงกลัวปรากฏในทั่วทิศานุทิศ พระองค์ยังทรงไว้ซึ่งพระคุณานุคุณเป็นอันเอกอุ ทำให้พระองค์เป็นที่รักใคร่นับถือในทั่วมนุษยโลกด้วย พุทธิเจ้าค่ะ ขอเดชะ"

ขณะนั้นยังมีผู้หนึ่งในที่ประชุมชวนท่านราชทูตว่า-- "นี่เจ้าคุณไม่เล่นอะไรบ้างหรือ เจ้าคุณชอบไหมการเล่นต่าง ๆ" เจ้าคุณราชทูตตอบว่า-- "ชอบซิท่านทำไมจะไม่ชอบ แต่ถึงจะชอบก็ยังไม่บรรเทิงใจเท่ากับได้ดูสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเล่นเพียงดูพระองค์ทรงเล่นก็พอแล้ว ฉันขอบใจ" ถัดจากนี้อีกสักครู่ ก็ได้พากันเข้าไปกินเครื่องว่าง พอได้เวลาก็กลับยังสำนักสถานทูต ตลอดทางกลับเจ้าคุณอัครราชทูตสรรเสริญท่านเจ้าชายดึกเดอโนอัยส์ไม่มีที่สุดว่า-- "สมแล้วที่เป็นเชื้อพระศรีสุริยวงศ์ สมควรแล้ว"

